

Universiteit Utrecht

**Radicale democratie in het Nederlands populistische gedachtegoed; een gelukkig
huwelijk of een middel om een groter electoraat te bereiken?**

Masterscriptie Geschiedenis van Politiek en Maatschappij

Naam: Anne de Vries (3875962)

Scriptiebegeleider: Lars Behrisch

Tweede lezer: Alberto Feenstra

15 augustus 2018

Aantal woorden: 15.941

Onderzoeksvraag:

Wat is de rol van de radicale democratie in het hedendaagse Nederlands populisme?

Een vergelijking tussen Democraten '66, Partij Voor de Vrijheid en Forum voor Democratie

Samenvatting

In 2017 trad een nieuwe politieke partij toe tot het Nederlandse parlement met als doel het politieke bestel te vernieuwen. De partij, Forum voor Democratie, stelde dat de achterliggende oorzaak van de problematiek in Nederland veroorzaakt werd door het politieke systeem zelf. Een argumentatie die overeenkomt met een inmiddels gevestigde politieke partij die streefde naar een radicale democratisering van de Nederlandse politiek en samenleving, Democraten '66. Ondanks het feit dat de partijen om een soortgelijke reden zijn opgericht, plaatst D66 zich recht tegenover FvD. De problematiek die laatstgenoemde signaleert in Nederland, komt sterk overeen met de problematiek van populistische partijen. D66 echter lijkt de oorspronkelijke doelen van radicale democratisering opgegeven te hebben nadat het steun introk voor het referendum. Het onderzoek richt zich op de vraag of de FvD simpelweg de positie heeft ingenomen van D66 als democratische vernieuwer, of dat het huidige populisme in Nederland met het FvD gekenmerkt wordt door de radicale democratie. De bevinding is dat de definities van populisme en radicale democratie door elkaar heen lopen en dat er, ondanks de duidelijke verschillen tussen de twee partijen, geen eenduidig antwoord op de vraag gegeven kan worden.

Inhoudsopgave

Inleiding	4
Wat is de gegeven motivatie voor de drie partijen met betrekking tot het vergroten van democratische middelen in Nederland?	
- Democraten '66.....	11
- Partij Voor de Vrijheid.....	14
- Forum voor Democratie.....	23
Hoe verhouden de drie partijen zich tot het Oekraïne-referendum?	
- Het Oekraïne-referendum.....	29
- Vergelijking van de partijen.....	32
Conclusie.....	38
Literatuurlijst.....	41

Inleiding

Op 6 april 2016 werd het eerste referendum gehouden in Nederland onder de *Wet Raadgevend Referendum* dat een jaar eerder in werking trad. De wet diende als een tussenfase totdat de grondwet gewijzigd kon worden voor de invoering van een correctief referendum, waarbij de uitslag wel bindend zou zijn. Het raadgevend referendum zou Nederlanders een serieuze stem geven in het beslissingsproces van de regering.¹

Het onderwerp van het referendum was het wel of niet goedkeuren van een associatieverdrag tussen de Europese Unie (EU) en Oekraïne. Het verdrag was al in 2014 ondertekend, maar diende nog geratificeerd te worden door alle lidstaten van de EU. Medeorganisator van het referendum Forum voor Democratie (FvD), een eurosceptische denktank, wilde met het referendum voorkomen dat Oekraïne slachtoffer zou worden van de “imperialistische politiek van de EU”.² Met een nipt gehaalde opkomstdrempel, 32.28 procent van de benodigde dertig procent, stemde 61 procent van de Nederlandse stemgerechtigden tegen het associatieverdrag.³ Hoewel de uitslag niet bindend was, trachtte de Nederlandse regering onder leiding van minister-president Mark Rutte om “recht te doen aan de uitslag van het referendum”.⁴ Het zou leiden tot een bijlage in het associatieverdrag waarin onder meer gesteld werd dat het verdrag geen opmaat was naar lidmaatschap van de Europese Unie.

Het referendum had een wrange nasmaak voor vrijwel alle betrokkenen en leidde er toe dat het referendum als middel om politieke betrokkenheid te realiseren onder druk kwam te staan. Zo stelde minister-president Mark Rutte dat referenda “een gruwel” zijn.⁵ Een voorstel in de Tweede Kamer voor een correctief referendum, waarmee aangenomen wetten zouden kunnen worden tegengehouden, behaalde in september 2017 geen meerderheid. Mede-indiener Democraten '66 (D66), opgericht met als doel staatskundige vernieuwingen door te voeren, wilde het voorstel niet langer verdedigen. Toen de partij eind 2017 toetrad tot het nieuwe kabinet Rutte III, werd ook het raadgevend referendum afgeschaft.

¹ Auteur niet bekend, “Nederland krijgt tijdelijk referendum”, Trouw 15 april 2014, <https://www.trouw.nl/home/nederland-krijgt-tijdelijk-raadgevend-referendum~a8fefcaf/> (geraadpleegd 15 augustus 2018).

² B. Dirks, J. Visser, “Hoe wordt de subsidie voor de campagne verdeeld?” de Volkskrant 1 februari 2016, <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/hoe-wordt-de-subsidie-voor-de-campagne-verdeeld-~b419339f/> (geraadpleegd 29 juli 2018).

³ Auteur niet bekend, “Raadgevend referendum Oekraïne”, Rijksoverheid 2016, <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/associatieakkoord-Oekraïne/Oekraïne-referendum> (bezocht 10 april 2018).

⁴ Auteur niet bekend, “Rutte probeert op valreep in Brussel nog iets voor elkaar te krijgen” NOS (3 oktober 2016), <https://nos.nl/artikel/2135622-rutte-probeert-op-valreep-in-brussel-nog-iets-voor-elkaar-te-krijgen.html> (geraadpleegd 10 april 2018).

⁵ F. Hendrickx, “Mogen de voorstanders van het referendum nog illusies koesteren? (Volgens Rutte niet)”, de Volkskrant, 6 april 2018, <https://www.volkskrant.nl/binnenland/mogen-de-voorstanders-van-het-referendum-nog-illusies-koesteren-volgens-rutte-niet~a4591288/> (geraadpleegd 10 april 2018).

De afhandeling van het Oekraïne-referendum leidde tot grote onvrede bij voorstanders van het middel. FvD besloot mee te doen aan de Tweede Kamerverkiezing van 2017, met als speerpunt van het verkiezingsprogramma staatskundige vernieuwing.⁶ Het partijprogramma toont grote gelijkenissen met het eerste partijprogramma van D66. Zo wordt er in beide programma's gesteld dat het politieke systeem sterk verouderd is en niet meer bij deze tijd past, dat burgemeesters en de minister-president gekozen dienen te worden, en wordt er gepleit voor de invoering van een bindend referendum. Beide partijprogramma's beperken zich niet enkel tot de politiek; ook de samenleving dient verder gedemocratiseerd te worden. Zo stellen D66 en FvD dat er voor alle publieke en semi-publieke functies open sollicitaties gehouden dienen te worden. Voor D66 zou hiermee de “regencultuur” doorbroken kunnen worden: een cultuur waarbij machthebbers onderling belangrijke posten aan elkaar toedelen. De FvD heeft een identieke reden en wil de macht van het “partijkartel” breken: leden van gevestigde politieke partijen draaien “rond in de bestuurlijke baantjesroussel” waarbij hun belangen tegengesteld zouden zijn aan de Nederlandse bevolking.⁷

De genoemde maatregelen waren volgens D66 middelen om het doel van de partij te verwezenlijken: een “radicale democratisering van de Nederlandse samenleving in het algemeen en van het Nederlands politieke bestel in het bijzonder.”⁸ Deze radicale democratie gaat verder dan de voorstellen die de meeste politieke partijen voorstellen om de burger meer invloed te geven, bekend als directe democratie.

Zowel een directe democratie als een radicale democratie is gebaseerd op het doel om de letterlijke betekenis van het woord werkelijkheid te maken, volksheerschappij. Het wil de belofte van democratie inlossen, de macht naar het volk.⁹ Het is gebaseerd op het Griekse idee uit de oudheid, een democratie waar een relatief kleine groep op een plein zijn stem kon laten gelden en zo direct invloed kon uitoefenen bij de vorming van beleid. Om praktische redenen, de meer dan tien miljoen stemgerechtigden in Nederland passen immers niet op één plein, erkennen de meeste politici die pleiten voor een directe democratie over het algemeen de meerwaarde van vertegenwoordigers die namens een bepaalde groep beleid maken. Deze vertegenwoordigers kunnen echter onmogelijk alle individuele wensen van de groep behartigen, veelal zijn de standpunten van de vertegenwoordiger een compromis van de standpunten van de groep. Dit zorgt voor een bepaalde afstand tussen de vertegenwoordiger en de individuele kiezer.

De afstand tussen de groep of het volk enerzijds en de vertegenwoordiger anderzijds, vormt

⁶ R. Du Pré, “Baudet neemt het op tegen PVV met patriottisme en radicale democratie”, de Volkskrant 31 december 2016, <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/baudet-neemt-het-op-tegen-pvv-met-patriottisme-en-radical-democratie~b66af912/> (geraadpleegd 14 augustus 2018).

⁷ Forum voor Democratie, “Partijprogramma 2017-2021” (2017).

⁸ Democraten '66, “Politiek Program van de Democraten '66” (1967) 2.

⁹ D66, “Politiek Program van de Democraten '66” (1967) 2.

vaak een punt van discussie. In een representatieve democratie zoals in Nederland is de politieke participatie voornamelijk beperkt tot het stemmen op een volksvertegenwoordiger. De hoop is dat deze vertegenwoordiger het beleid maakt of verdedigt waarvoor hij gekozen is, maar garanties heeft de kiezer daartoe niet. Enkel als de termijn van de vertegenwoordigers is verstreken en er nieuwe verkiezingen plaats vinden, kan de kiezer zijn oordeel uitspreken. Daarbij komstig stemt men niet zozeer op een persoon, maar eerder op een politieke partij. Mocht deze partij meer dan de helft van de stemmen krijgen, kan deze een regering vormen. In de praktijk gebeurt dit echter nooit en dient de partij samen te werken met andere partijen om een meerderheid, ofwel coalitie te vormen. Bij de vorming van een uiteindelijke regering is de afstand tussen de kiezer en deze regering dus nog groter geworden. De volksvertegenwoordiger maakt een compromis en de politieke partijen komen onderling tot een compromis. De uiteindelijke regering die het beleid maakt bestaat dus uit meerdere compromissen. De representatieve democratie staat in die zin op een zekere afstand van de 'ware democratie' van de Grieken die op een plein direct hun stem konden laten gelden.¹⁰

Politici die pleiten voor directe democratie willen de kiezer meer invloed geven bij de beleidsvorming, tussen de verkiezingen in. Dit dient te gebeuren door middel van volksinitiatieven of referenda.¹¹ De regering of het volk organiseert bijvoorbeeld een referendum over een bepaald onderwerp waarop het volk 'ja' of 'nee' kan stemmen. Dit lost echter slechts beperkt de democratische kwesties van de representatieve democratie op. De afstand tussen de vertegenwoordiger en de kiezer kan door referenda verkleind worden, het volk kan hem of haar immers beter leren kennen door de standpunten die de vertegenwoordiger uitdraagt bij het referendum. De partijpolitiek en de coalitievorming blijven door de directe democratie echter bestaan. Dit is waar de radicale democratie verder gaat dan de directe democratie. Radicale democraten willen de gehele politiek democratiseren. De minister-president dient direct gekozen te worden en zelf een regering te vormen, zonder compromissen tussen verschillen politieke partijen. Maar ook de samenleving dient gedemocratiseerd te worden. Iedere plek in de samenleving waar macht te vinden, van vakbonden, universiteiten tot de politiek, dient gedemocratiseerd te worden door gekozen vertegenwoordigers of leiders.¹²

De mogelijkheid bestaat in zo'n radicale democratie dat vertegenwoordigers en leiders niet verkozen worden op basis van hun kwaliteiten, maar op basis van hun charisma of andere kwaliteiten die niet noodzakelijk iets met de uitvoering van hun werk te maken heeft. Wat ook mogelijk is, is dat de wil van de meerderheid ten koste gaat van de minderheid. In een representatieve democratie is dit geen kwestie omdat de rechten van minderheden vastgelegd zijn in

¹⁰ R. Dahl, *On Democracy* (Londen: Yale University Press 1998) 35-44.

¹¹ P. Lucardie, G. Voerman, *Populisten in de Polder* (Amsterdam: Boom 2012) 12.

¹² A. Keenan, "The Beautiful Enigma of Radical Democracy", *Theory & Event* 1, 3 (1997) 2.

de grondwet. Deze grondwet is feitelijk geen onderdeel van een democratie maar dient meer als een veiligheidsmechanisme, onder meer om te voorkomen dat de meerderheid de democratie opheft en de macht aan een autocratische leider geeft.¹³ In een radicale democratie echter, beweren de aanhangers, zal dit niet gebeuren. Juist omdat het volk constant bezig is met democratische participatie, wordt het volk in feite getraind om weloverwogen keuzes te maken.¹⁴ Radicale democraten hebben dus een vrij positief beeld van het volk. Voorstanders van een representatieve democratie hebben niet noodzakelijk minder vertrouwen in het volk, maar ze willen het volk dat vertrouwen in feite ook niet geven. Vertegenwoordigers maken immers het beleid en daar kan het volk slechts beperkt invloed op uitoefenen. De radicale democratie staat echter niet noodzakelijk haaks op de representatieve democratie, evenals de directe democratie kan de radicale democratie ook dienen als een aanvulling op de representatieve democratie.

Met de komst van het Forum van Democratie lijken kenmerken van de radicale democratie weer terug te zijn gekeerd in de politiek. De partij claimt met een totaalvisie zich te richten op de door hen gesignaleerde problematiek in de Nederlandse samenleving. De achterliggende oorzaak van deze problematiek wordt gezien als het politieke systeem zelf.¹⁵ Evenals D66 ageert het tegen het systeem dat niet meer aan zou sluiten bij deze tijd. Een verschil met de D66 is echter dat de door de FvD gesignaleerde problematiek van Nederland sterk overeenkomt met de argumenten van de als populistisch bestempelde Partij Voor de Vrijheid (PVV). De FvD wil een restrictief immigratiebeleid, is het tegen de elite en wil de Nederlandse waarden beschermen.¹⁶ Een populistische stempel op een politieke partij wordt dikwijls als negatief beschouwd. In de wetenschappelijke discussie in de jaren negentig van de vorige eeuw werd het zelfs als een bedreiging voor de democratie gezien.¹⁷ De angst was dat de meerderheid autoritaire leiders zouden kiezen die, eenmaal aan de macht, weinig op zouden hebben met minderheden en de grondwet. Hoewel deze beweringen in het huidige debat niet meer dominant zijn, blijft dit begrip een negatieve connotatie hebben. Een belangrijke vraag is daarom: wat wordt er tegenwoordig bedoeld met populisme?

Populisme is een breed begrip dat lastig te definiëren is. De gemeenschappelijke kern is volgens politicologen Paul Lucardie en Gerrit Voerman dat populistten geloven dat er een diepe kloof bestaat tussen het volk en de elite, en dat deze nodig overbrugd dient te worden.¹⁸ De meest gebruikte definitie is van politicoloog Paul Taggart. Hij onderscheidt een viertal kenmerken. Ten eerste dat populistten teruggrijpen naar een zogeheten *heartland*. Dit wordt voorgesteld als een

¹³ Dahl, *On Democracy* (Londen 1998), 35-44.

¹⁴ Keenan, "The Beautiful Enigma of Radical Democracy" (1997) 4.

¹⁵ Forum voor Democratie, *Partijprogramma 2017-2021* (2017).

¹⁶ Ibidem.

¹⁷ Lucardie, Voerman, *Populisten in de Polder* (2012) 11-12.

¹⁸ Ibidem, 13.

geconstrueerde, historische gemeenschap die door de moderniteit in de verdrukking is gebracht. In de huidige context kan dit worden beschouwd als een geromantiseerd beeld van het verleden zonder globalisering en massa-immigratie. Deze gemeenschap wordt aangeduid als een eenheid: het volk. Dit volk is niet alleen homogeen, maar heeft ook een eigen stem, karakter en vermogen tot handelen. De eigenschappen van dit volk worden verder voorgesteld als de enige ware wijsheid; het is de belichaming van goede deugden. Het tweede kenmerk bestaat uit het tegenovergestelde van dit goede volk: de corrupte elite. Ook dit wordt voorgesteld als een homogene groep die nalaat te doen waarvoor het door het volk gekozen is: het vertegenwoordigen en uitvoering van hun wil. Tussen deze elite en het volk bestaat een zogeheten kloof die de afstand symboliseert tussen beide. Het derde kenmerk is volgens Taggart dat populisme een reactie is op een crisisstemming. Het zou mede daardoor een tijdelijk fenomeen zijn, doordat populistische partijen zich door interne tegenstrijdigheden uithollen. Als laatste kenmerk stelt Taggart dat populisme geen echte ideologie is met duidelijke kernwaarden. De verschillende populistische partijen uit het verleden hebben slechts beperkte overeenkomsten en kunnen veel van elkaar verschillen. De waarden van het populisme zijn min of meer samenhangende denkbeelden, die gecombineerd worden met elementen van ideologieën als het liberalisme, socialisme, nationalisme of conservatisme.¹⁹

Over deze kern, zoals aangeduid door Taggart, bestaat volgens de auteurs van *Populisme in de Polder* een vrij grote mate van overeenstemming onder politicologen en historici.²⁰ Andere kenmerken van het populisme worden door historicus Koen Vossen aangeduid als secundaire kenmerken of smaakversterkers.²¹ Voorbeelden van secundaire kenmerken zijn charismatisch leiderschap en directe democratie. Ondanks het verschil tussen radicale democratie en directe democratie is het doeleinde op politiek gebied hetzelfde: populistische partijen willen meer democratie om de gestelde kloof tussen de elite en het volk te dichten, en radicale democraten willen meer democratie om de afstand tussen de volksvertegenwoordigers en de kiezers te verkleinen. Politicoloog Margareth Canovan stelt dan ook dat het overbruggen van de kloof de kern is van het populisme. In tegenstelling tot Taggart stelt zij dat populisme wel degelijk een ideologie is met een duidelijke kernwaarde: de radicale democratie. Met middelen als het referendum en volksinitiatieven zou het volk beslissingen van direct gekozen leiders kunnen terugroepen en zouden deze leiders via tussentijdse volksstemmingen hun positie dienen te peilen en legitimeren.²²

Wanneer populisme volgens de definitie van Taggart vergeleken wordt met radicale democratie, lijkt er een duidelijk verschil te zijn. Populisten strijden tegen de corrupte elite die zich

¹⁹ P. Taggart, *Populism* (Philadelphia: Open University Press 2000) 91 -108.

²⁰ Lucardie, Voerman, *Populisten in de Polder* (2012) 17.

²¹ Ibidem

²² Ibidem, 13-14.

ten koste van het goede volk de macht toegeëigend heeft. Referenda en volksinitiatieven kunnen gebruikt worden om de wil van het volk kenbaar te maken, maar door het ontbreken van een ideologie met duidelijk afgebakende kenmerken, ontbreekt er een concrete oplossing of alternatief voor de kloof tussen het volk en de elite. In een radicale democratie daarentegen staat de strijd tegen een corrupte elite niet centraal: het wil de politiek en maatschappij democratiseren ten behoeve van de gehele maatschappij. De definitie van Canovan omtrent populisme maakt het verschil echter al minder duidelijk. Doordat het overbruggen van de kloof tussen de elite en het volk centraal staat, wil het in feite hetzelfde bereiken als de radicale democraten. Als de gehele politiek gedemocratiseerd is, verdwijnt de macht van de elite eveneens en kan zodoende de wil van het volk altijd tot uiting komen. Ook dat zou de gehele maatschappij ten goede komen. Het verschil tussen radicale democratie en populisme zou in de definitie van Canovan eerder te vinden zijn in de gebruikte argumentatie om tot het beoogde doel te komen. Worden hiervoor argumenten gebruikt die overeenkomen met de kenmerken van populisme? Of worden er andere argumenten gebruikt? En waarin verschillen die argumenten?

Wat zegt het debat in Nederland over de radicale democratie en populisme? Eerder werd al vermeld dat directe democratie als secundaire waarde van populisme wordt beschouwd. Historicus Dirk-Jan Wolffram stelt dat de radicale democratie in Nederland geen rol speelt in het populisme. Radicale democratisering in het populisme zou minder dominant zijn dan de xenofobische en anti-elitaire opvattingen.²³ Deze analyse is echter toegepast op de PVV en een eerdere populistische partij Lijst Pim Fortuyn (LPF). Zo ageert de PVV tegen de islam en haar invloed op de Nederlandse waarden. De partij hekelt de massa-immigratie en de moeizame integratie van minderheden. De gevestigde politieke partijen in Nederland worden verweten dit toe te hebben gestaan. De PVV heeft de invoering van het referendum in haar partijprogramma staan, maar deze lijkt inderdaad een ondergeschikte rol te vervullen.

Echter, sinds deze analyse hebben er twee belangrijke gebeurtenissen plaats gevonden die hernieuwde interesse in de verhouding tussen de radicale democratie en populisme rechtvaardigen. Enerzijds heeft het plaatsvinden van het Oekraïne-referendum de mening van veel politieke partijen doen veranderen omtrent de meerwaarde van het instrument om de burger meer bij de politiek te betrekken. Een ander gevolg van het referendum was de oprichting van de politieke partij FvD. Gefrustreerd over de afhandeling van de uitslag profileerde de partij zich als democratische vernieuwingspartij. Het gepresenteerde partijprogramma had sterke overeenkomsten met zowel de oudgediende voorvechter van democratisering, D66, als de populistische PVV.

De komst van FvD levert nieuwe vragen op over de relatie tussen de radicale democratie en

²³ D.J. Wolffram, "Populisme verleden tijd?" *BMGN* 127-2 (2012) 57.

het populisme. Beiden zijn aan elkaar verwant, maar worden desondanks als tegengesteld voorgesteld. D66 beschouwt FvD, ondanks de overeenkomsten, als een populistische partij die een gevaar vormt voor de democratische rechtstaat en de Nederlandse kernwaarden.²⁴ De doelstelling van het FvD lijkt echter sterk overeen te komen met de oorspronkelijke doelstellingen van D66. Wordt het verschil tussen de twee partijen dan gekenmerkt door een andere argumentatie? Zou het FvD populistische argumenten gebruiken voor radicale democratisering en gebruikte D66 andere argumenten? Zo ja, wat zijn dan de argumenten die D66 gebruikt?

Het onderzoek richt zich op een vergelijking tussen drie politieke partijen over de vraag wat de rol is van radicale democratisering in het hedendaagse Nederlandse populisme. De twee partijen die opgericht zijn vanuit het gedachtegoed van de radicale democratie vormen de basis: D66 en FvD. De derde partij dient als referentiekader: de populistische partij PVV. De vergelijking met deze partij kan helpen te verduidelijken wat als radicaal democratisch kan worden aangeduid en wat als populistisch. Van belang bij de relatie tussen het populisme en de radicale democratie, is de aangegeven motivatie van de partijen voor de verschillende maatregelen die zij voorstellen om de democratie te versterken. Omdat voorstellen voor meer democratie niet direct betekenen dat de partijen ofwel radicale democratie nastreven of een populistische agenda hebben, is de eerste deelvraag beperkt tot democratische middelen. In de deelvraag wordt onderzoek gedaan naar de officiële standpunten van de partijen, maar ook partijcongressen, partijprogramma's, vergaderingen en debatten in de Tweede Kamer, aangevuld met bestaande literatuur over de betreffende partijen. Omdat FvD met name campagne voert via social media worden ook enkele videofragmenten als bron gebruikt.

Nadat de motivatie van de verschillende partijen is onderzocht, volgt het tweede gedeelte van het onderzoek. Dit richt zich op de gebeurtenissen rondom het Oekraïne-referendum in 2016. Er is gekozen voor dit referendum vanwege drie redenen. Ten eerste is er al vermeld dat het referendum een aanzienlijke impact heeft gehad op de discussie van het middel als instrument voor het verschaffen van meer democratie. De tweede reden is dat alle drie de partijen een duidelijk standpunt in namen tijdens het referendum. De laatste reden is dat het referendum een actueel onderwerp betreft. Niet alleen toont het de huidige standpunten van de drie partijen aan, maar dient het ook te voorkomen dat er een anachronistische vergelijking komt van het begrip radicale democratie in de jaren zestig ten opzichte van de betekenis die er vandaag aan gegeven wordt. Daarop aansluitend biedt het Oekraïne-referendum de ruimte om de drie partijen met elkaar te vergelijken.

24 Auteur onbekend, "Ollongren: Baudet gaat verder waar Wilders ophoudt", NOS 3 februari 2018
<https://nos.nl/artikel/2215057-ollongren-baudet-gaat-verder-waar-wilders-ophoudt.html> (geraadpleegd 27 juli 2018).

Wat is de gegeven motivatie voor de drie partijen met betrekking tot het vergroten van democratische middelen in Nederland?

Democraten '66

Wij zien op het ogenblik twee mogelijkheden voor de toekomst. De eerste is dat de maatschappij steeds meer verdeeld raakt in gespecialiseerde machthebbers en gelaten onderdanen, passieve consumenten, die heen en weer geslingerd worden tussen oppervlakkige tevredenheid en explosief wantrouwen... De andere mogelijkheid is, dat er kanalen worden gegraven, waarlangs de frustraties die bij de burgers leven telkens opnieuw aan de oppervlakte kunnen komen, zodat ze kunnen worden omgezet in constructieve bijdragen tot verbetering van de samenleving.²⁵

In wat de roerige jaren zestig van de vorige eeuw wordt genoemd, heerste er ongenoegen over het gezag, het functioneren van de democratie en bestaande structuren in de samenleving. Er vonden verschillende protestacties plaats in Nederland: zo werd er een groepering opgericht met als doel de gevestigde orde te provoceren. Het is in deze tijd dat 36 mensen zich presenteren in perscentrum Nieuwspoort in Den Haag met een politiek pamflet genaamd *Appèl aan iedere Nederlander die ongerust is over de ernstige devaluatie van onze democratie*. Ze noemen zichzelf het initiatiefcomité D'66 en keren zich tegen het vastgeroeste bestel, de gemakzucht van het regentendom en de onduidelijkheid van de verkiezingen.²⁶ In het pamflet wordt de door hen gesignaleerde problematiek van het democratische staatsbestel beschreven en doen ze voorstellen voor een verregaande democratisering van politiek en samenleving.²⁷ Voor deze voorstellen zoeken ze de steun van de Nederlandse bevolking. Aan het document is een folder bijgevoegd die opgestuurd kan worden als men de plannen van het initiatiefcomité steunt. Als er genoeg steunbrieven opgestuurd worden, zullen ze besluiten tot het oprichten van een politieke partij en het uitvoeren van hun plannen in het parlement.

De kritiek van D66 richt zich op het democratisch systeem dat niet langer functioneert in de huidige samenleving. Er wordt gesteld dat de grondwet uit 1848 stamt en gebaseerd is op de toenmalige maatschappelijke verhoudingen. Sindsdien heeft de overheid een steeds grotere rol gekregen in de maatschappij en in het economische leven. Er wordt gesteld dat de burger wil

²⁵ D. Boomsma, *De keuze van D66 – Toespraken, pamfletten en beschouwingen uit 50 jaar partijgeschiedenis* (Amsterdam : Boom 2016) 19.

²⁶ Boomsma, *De keuze van D66* (Amsterdam 2016) 21.

²⁷ H. van Mierlo, J. Gruijters e.a., *Appèl aan iedere Nederlander die ongerust is over de ernstige devaluatie van onze democratie* (Polak & van Gennep Amsterdam 1966) 2.

begrijpen wat er op politiek gebied aan de hand is en invloed wil uitoefenen op het beleid. Dit begrip en deze invloed, zo stelt D66, wordt de burger onthouden. Dit zou leiden tot een algemeen onbehagen over de politiek, versterkt door de volgende twee zaken.

Ten eerste zou het onbehagen over de Nederlandse politiek vergroot worden door het handelen van de politieke partijen in Nederland. De politieke tegenstellingen tussen de partijen worden opgeofferd aan het “alles beheersende compromis”.²⁸ Wanneer politieke partijen na de verkiezingsuitslag een coalitie vormen om tot een regering te komen, worden de grondslagen van het regeringsbeleid niet bepaald door een ideologische visie, maar door het verzekeren van parlementair vertrouwen tussen de verschillende partijen. Dit politieke spel van concessies en de verdeling van ministerposten zou er toe leiden dat de regering en het parlement sterk aan elkaar verbonden zijn. Het parlement verliest zodoende zijn controlerende rol. Aangezien een meerderheid van de leden van het parlement tot de partijen behoren van de regering, zouden deze parlementariërs meer bezig zijn met het in stand houden van de coalitie, dan met de belangen van de kiezers.

Het tweede probleem dat D66 constateert betreft het parlement, ofwel de Tweede Kamer. Hoewel de partij erkent dat de representatieve democratie een redelijk en eerlijk systeem is, heeft het een fundamenteel bezwaar omtrent de afstand tussen de vertegenwoordiger en de kiezer. D66 stelt dat de kiezer zich in toenemende mate persoonlijk vertegenwoordigd wil voelen, en aan dat verlangen komt het huidige systeem niet tegemoet. De vertegenwoordigers zouden slechts een vakje op het stembiljet voorstellen zonder dat duidelijk wordt wat hun opvattingen of kwaliteiten zijn. “Men noemt hen onze volksvertegenwoordigers. Maar het volk kent ze niet. U en de parlementair zijn vreemden voor elkaar.”²⁹ Het probleem zou liggen in het feit dat de kiezer stemt op een partij, en niet op een persoon. De politieke partijen worden voorgesteld als anonieme, ondoorzichtige instituten wiens standpunten steeds dichterbij elkaar zijn gaan liggen. Het gevolg is een “bewaasde gelijkvormigheid” dat niet doorbroken kan worden door het verouderde politieke bestel.³⁰ Bijkomend probleem is dat de parlementariërs die onderdeel uitmaken van deze politieke partijen, geen band hebben met de kiezers. Omdat ze door de partij zijn benoemd in plaats van de kiezer hoeven ze dus enkel verantwoording af te leggen aan de eigen partij.

Een terugkerend onderwerp in het pamflet van D66 is de beperkte rol van de kiezer bij de besluitvorming of de vorming van de regering. De termen 'kiezer', 'burger' en 'volk' lopen in deze beschouwing door elkaar heen. In de introductie van het pamflet wordt gesteld dat vele Nederlanders waarschijnlijk hun bezorgdheid delen, wat de reden is van de productie van het

²⁸ Van Mierlo, Gruijters, “Appèl aan iedere Nederlander die ongerust is over de ernstige devaluatie van onze democratie”(Amsterdam) 7.

²⁹ Ibidem, 3.

³⁰ Ibidem, 3.

pamflet. Strikt genomen zijn de termen dus van toepassing op diegenen die de zorgen van D66 delen over het Nederlandse staatsbestel. Er wordt in die zin geen homogene burger of een homogeen volk voorgesteld.

De oplossingen die D66 in het pamflet voorstelt om het staatsbestel te democratiseren dienen de voorgestelde problematiek van het staatsbestel te voorkomen. De band tussen de regering en het parlement dient verkleind te worden, en de parlementariërs dienen een directe connectie te hebben met de kiezers. De eerste maatregel die genoemd wordt is het rechtstreeks kiezen van de minister-president. D66 stelt voor dat daar een aparte verkiezing voor wordt gehouden waarbij elke politieke partij een kandidaat naar voren schuift. Deze kandidaat presenteert zich met een bepaald programma dat niet “verminkt” zal worden door compromissen.³¹ Deze onafhankelijke minister-president zal een regering samenstellen van ministers met dezelfde vastgestelde denkbeelden. Dit zal er volgens D66 toe leiden dat de Tweede Kamer beter zal functioneren doordat de band tussen het parlement en de regering verkleind wordt. De tweede oplossing, met betrekking tot de band tussen de kiezers en de gekozenen, wordt gevonden in een districtenstelsel. Nederland zou verdeeld moeten worden in kiesstelsels waarbij elk kiesstelsel een afgevaardigde stuurt naar het parlement. Doordat deze vertegenwoordiger door een specifieke regio is gekozen weet hij wat de belangen zijn van zijn kiezers, en weet hij waar hij zijn plek in het parlement aan te danken heeft. Zodoende zouden de belangen van zijn achterban belangrijker zijn dan de belangen van de politieke partij waar hij toe behoort.

Aan het einde van het pamflet zijn de uitgangspunten van het partijprogramma opgenomen mocht het initiatiefcomité voldoende steun krijgen voor de vorming van een politieke partij. Er worden 31 punten opgesteld waarbij enkele kort toegelicht worden om de kern van de partij te kunnen duiden. Te beginnen met het eerste punt: de radicale democratisering van de Nederlandse samenleving en het politieke bestel. In de context van D66 dient dit streven om “geestelijke vrijheid en bevordering van de grootst mogelijke ontplooiing van ieders individualiteit op basis van gelijke kansen”.³² In het derde punt stelt de partij dat het zal streven naar een hervorming van het staatsbestel om de “afstand tussen kiezer en gekozenen te verkleinen.”³³ Een mogelijkheid daar toe is het referendum. Bij de punten dertien en achttien wordt duidelijk wat de partij bedoelt met een radicale democratisering van de samenleving. Zo dient het onderwijs hervormd te worden, gericht op de voorlichting en het opsporen van talent. Ook het bedrijfsleven dient gedemocratiseerd te worden, onder meer door de invoering van een publicatieplicht voor ondernemingen en door werknemers meer te betrekken bij de bedrijfsvoering.

³¹ Ibidem, 4.

³² Ibidem, 7.

³³ Ibidem, 7.

Nadat het initiatiefcomité D66 voldoende steunbetuigingen had verkregen, stelde het zijn eerste partijprogramma op om deel te nemen aan de Tweede Kamerverkiezingen van 1967. In het verkiezingsprogramma van D66 wordt er verder uitgeweid over de gestelde problematiek en de geboden oplossingen.³⁴ In de introductie wordt er gesteld dat een radicale democratisering van de samenleving pas mogelijk zal zijn als er voldaan wordt aan vier voorwaarden: de kiezer dient rechtstreeks zijn regering te kiezen; de regering dient in staat zijn te regeren; de kiezer dient een band te hebben met de gekozenen in het parlement; het parlement dient te kunnen functioneren.³⁵ Naast de voorstellen voor de gekozen minister-president en in de invoering van een districtenstelsel, werd ook voorgesteld dat het ambt van de burgemeester rechtstreeks door het volk gekozen wordt.³⁶ Omdat het proces van de benoeming op dat moment nog volstrekt ondoorzichtig was, werd er een selectieprocedure voorgesteld met kandidaten totdat de wet aangepast kon worden voor een directe verkiezing. Een ander instituut dat niet democratisch gekozen is, de Eerste Kamer, diende te verdwijnen. Als de Tweede Kamer immers versterkt werd zou worden door de voorgestelde maatregelen, zou de Eerste Kamer slechts verdragend werken. Andere voorstellen in het partijprogramma hebben betrekking op de openbaarheid van bestuur, waarbij het recht op inzage per wet vastgelegd diende te worden. Verder werd er gesproken over het referendum, waarbij de kanttekening geplaatst werd dat het enkel betrekking diende te hebben op onderwerpen waarbij de vraagstelling geen grote moeilijkheden behoeft op te roepen.³⁷ Om de democratisering verder te bevorderen werd decentralisatie aangemoedigd met het oog op de groei van gemeenschapszin. En ten slotte dienden er ook maatregelen genomen te worden om de onafhankelijkheid van de parlementariërs te waarborgen door een aantal ambten onverenigbaar te maken met het lidmaatschap aan de Tweede Kamer, zoals het burgemeesterschap.

De kritiek op het functioneren van het staatsbestel en de daarbij behorende maatregelen leken aan te slaan bij de Nederlandse bevolking. Onder aanvoering van partijleider Hans van Mierlo won D66 bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1967 maar liefst zeven van de 150 zetels. Het zouden echter onvoldoende stemmen zijn om deelname in de regering af te dwingen en zodoende haar agenda door te voeren. Dat was echter ook niet de intentie van D66. De bedoeling was dat de partij niet langer dan een paar jaar zou bestaan. Het doel was het laten “ontploffen” van het politieke bestel waarna een nieuwer, opener, democratische politiek zou bestaan. Een politiek waar de volksvertegenwoordigers een sterke band zouden hebben met het volk en een nieuwe verhouding zou ontstaan tussen de verschillende politieke partijen.³⁸ De praktijk bleek weerbarstiger, de

³⁴ D66, “Politiek Program van de Democraten ‘66” (1967).

³⁵ Ibidem, 3.

³⁶ Ibidem, 9.

³⁷ Ibidem, 11.

³⁸ Boomsma, *De keuze van D66* (Amsterdam 2016) 9.

bestaande politieke partijen bleken weinig te hebben met het merendeel van de voorstellen van D66. J.C. Bührmann, lid van de Christelijk-Historische Unie, vatte het voorstel voor de gekozen minister-president als volgt samen:

Nu leven wij in 1967, in dagen van stroomversnellingen in het gebeuren en in ons denken. Wij constateren als een nuchter feit, dat de kiezer van vandaag en zeker de generatie die ons zal opvolgen, het doodeenvoudig niet meer neemt. Sommige van de ideeën, in dit verband door D'66 gelanceerd, zoals dat van een gekozen minister-president, lijken ons echter op een andere golflengte afgestemd. Zij mogen een nieuw fris kleurtje vertonen, toch zullen zij naar onze overtuiging een nader uitputtend onderzoek niet doorstaan. Afgezien van de onoverkomelijke constitutionele bezwaren, zou de zenuw van ons democratisch stelsel, de centrale cís dat het kabinet het vertrouwen der Staten-Generaal heeft worden doorgesneden.³⁹

De revolutie bleef uit waarop D66 een andere weg insloeg: het besloot samen te werken met de Partij van de Arbeid (PvdA) en de Politieke Partij Radikalen (PPR) om een meerderheid in het parlement te kunnen bemachtigen. Ondanks de vier extra zetels die D66 met de progressieve samenwerking wist te behalen, leidde het niet tot het gehoopte succes. D66 kon zich onvoldoende profileren in de schaduw van het veel grotere PvdA en verloor bij de vervroegde verkiezingen van 1972 vijf zetels.⁴⁰ Echter, ondanks het verlies nam het deel aan het progressieve kabinet Den-Uyl (1973-1977). Deelname aan dit kabinet had slechts beperkt succes. In 1975 diende het kabinet een wetsvoorstel in met betrekking tot de toegang van burgers tot overheidsdocumenten, dat in 1980 zou leiden tot de Wet Openbaarheid Bestuur. Een grote stap naar een radicale democratisering van de politiek of overheid was dit echter niet. Nadat duidelijk werd dat de radicale democratisering niet op korte termijn tot stand zou komen waren er twee opties. Ofwel het opheffen van de partij, ofwel door gaan onder een andere koers. Van Mierlo verloor in 1973 het vertrouwen en trad af. De nieuwe partijleider, schrijver Jan Terlouw, diende een motie in op het partijcongres van 1974 om de partij op te heffen. Ondanks het feit dat het merendeel van de leden voor de opheffing stemden, werd de benodigde tweederde meerderheid niet behaald. De partij zou doorgaan onder een nieuwe koers waarin de radicale democratisering op de achtergrond zou verdwijnen ten koste van een pragmatische koers. D66 profileerde zich, zonder veel electoraal succes, als het redelijke alternatief voor de traditionele politieke partijen.⁴¹

³⁹ J.C. Bührmann, Eerste Kamer vergaderjaar 1967-1968, 12 (23 mei 1967), p 178.

⁴⁰ M. van der Land, *Langs de afgrond – tien turbulente jaren in de geschiedenis van D66* (Eburon: Delft 2012) 13-15.

⁴¹ Van der Land, *Langs de afgrond* (Delft 2012) 69-114

Over D66 zijn meerdere boeken geschreven over de periode tussen het aftreden van Van Mierlo en de huidige periode. Veelzeggende titels als *Langs de Afgrond* en *Redelijk Radicaal: 50 jaar D66* bespreken de partij die zich meerdere keren opnieuw uitvond door te schipperen tussen het oorspronkelijke ideaal van de radicale democratisering en een meer pragmatische koers. De partij werd gespleten tussen een deel van de leden die zich wilde vasthouden aan de radicale democratie, en een deel dat D66 tot serieuze gesprekspartner wilde vormen met een eigen programma. Met de terugkeer van Van Mierlo als partijleider in 1985 zou D66 weer opleven met een sterk democratisch programma, uiteengezet in een congres toespraak van Van Mierlo, *Een reden van bestaan*.⁴² In de jaren negentig wist de partij maar liefst 24 zetels te behalen en nam het deel aan de zogenaamde Paarse kabinetten. In de periode 1994 – 2002 zouden PvdA, D66 en de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD) in twee kabinetten het land regeren. Voor het eerst werd er serieus werk gemaakt van het wijzigen van de grondwet om het correctief referendum in te voeren. Voor een grondwetherziening zijn twee lezingen nodig: een vereiste daarbij zijn een tweederdemeerderheid van zowel de Eerste Kamer als de Tweede Kamer en tussen de lezingen een herverkiezingen van de parlementsleden. Uiteindelijk kwam het voorstel voor het referendum in 1999 één stem tekort waarop D66 haar ontslag aanbood.⁴³

Pogingen om de radicale democratie te bewerkstelligen zijn ondanks de wisselende koers van de partij dus wel gedaan, echter zonder veel succes. Geen van de punten van het oorspronkelijke initiatiefcomité zijn uiteindelijk verwezenlijkt. De laatste poging daartoe, tijdens de kabinetten Paars, had D66 uiteindelijk ook geen goed gedaan. De partij verloor een groot deel van haar zetels en hield in 2006 slechts drie zetels over, het minst aantal zetels in de geschiedenis van de partij. In datzelfde jaar werd Alexander Pechtold verkozen tot lijsttrekker van D66. Onder zijn leiding begon de partij oppositie te voeren tegen het kabinet, en profileerde de partij zich door fel van leer te trekken tegen het populistische PVV. Het verkiezingsprogramma verschilde echter sterk met de ideeën van de radicale democratie. In *Het gaat om mensen* worden vijf richtingwijzers voor een progressieve sociaal-liberale visie uiteengezet. Democratische hervorming was daar geen onderdeel van.⁴⁴

⁴² H. van Mierlo, “Speech Hans van Mierlo Congres 1”, [https://d66.nl/speech-hans-van-mierlo-congres-1/\(geraadpleegd 2 juli 2018\)](https://d66.nl/speech-hans-van-mierlo-congres-1/(geraadpleegd%202%20juli%202018)).

⁴³ Auteur onbekend, “Kabinetcrisis 1999: De Nacht van Wiegel”, Parlement en Politiek datum onbekend, https://www.parlement.com/id/vh81nhrouwxi/kabinetcrisis_1999_de_nacht_van_wiegel (geraadpleegd 5 april 2018).

⁴⁴ D66, “Het gaat om mensen – verkiezingsprogramma Tweede Kamer 2006-2010” (2006).

Partij Voor de Vrijheid

*De manier waarop Nederland de afgelopen decennia is geregeerd, is de belangrijkste oorzaak van onze problemen. Ik wil niet dat een elite van laffe en bange mensen (van welke partij dan ook) dit land nog langer schaakt. De politiek-correcte 'sorry-cultuur' met betrekking tot het multiculturele drama is maar één voorbeeld van die gijzeling van Nederland door die politieke elite. Ik wil die elite daarom ook op andere fronten bestrijden. Ik wil dit land teruggeven aan zijn burgers.*⁴⁵

In juli 2004 publiceren twee Kamerleden van de VVD een tienpuntenplan genaamd *Recht(s) op je doel af*. In het manifest van Geert Wilders en Gert-Jan Oplaat roepen ze op tot een rechts-conservatieve koers van de liberale volkspartij. Er wordt onder meer gepleit voor het uitzetten van radicale imams, het blokkeren van een nieuw paars kabinet, het halveren van de ontwikkelingssamenwerking en het weigeren van Turkije als mogelijk lid van de Europese Unie.⁴⁶ Het manifest werd zonder toestemming van het partijbestuur in de media verspreid, wat leidde tot grote onvrede bij de VVD. Al eerder had Wilders standpunten verkondigd in de Tweede Kamer en in de media die afweken van de officiële partijlijn, voornamelijk over Turkije. Het leidde er uiteindelijk toe dat Wilders op 2 september 2014 uit de VVD-fractie stapte. Hij werd verzocht zijn zetel af te staan, maar daar gaf Wilders geen gehoor aan. Wilders besloot een nieuwe partij op te richten genaamd Groep Wilders.

In zijn *Onafhankelijkheidsverklaring* zette Wilders zijn standpunten voor de nieuw opgerichte partij uiteen. Hij leidt de verklaring in met de opmerking dat Nederland hem heeft leren kennen als een politicus met sterke opvattingen over onder meer de multiculturele samenleving en immigratie, waardoor de indruk kan zijn ontstaan dat de islam het belangrijkste thema vormt van zijn partij. “Niets is minder waar”, stelt Wilders.⁴⁷ Zijn thema is vrijheid. Vrijheid die de Nederlandse burger ontnomen is door de traditionele politieke partijen zoals de PvdA, VVD en het Christen-Democratisch Appèl (CDA). De politieke elite van Nederland en van de Europese Unie zou incompetent zijn, niet bij machte om de problemen te benoemen of op te lossen. Deze elite zou het land in gijzeling houden en onderwerpen aan een bewind dat onvoldoende opkomt voor het behoud van onze democratische rechtsstaat, veiligheid, welvaart en onafhankelijkheid. Dat bewind bestaat uit een “zogenaamde progressieve tijdsgeest”, dat Wilders synoniem stelt aan politieke correctheid, een megalomane overheid, multiculturalisme en onderwerping aan Brusselse

⁴⁵ G. Wilders, “Onafhankelijkheidsverklaring GroepWilders”(2005) 3.

⁴⁶ Auteur onbekend, “Afsplitsing Geert Wilders 2004” Parlement & Politiek datum onbekend, https://www.parlement.com/id/vkdobr4qkitx/afsplitsing_geert_wilders_2004 (geraadpleegd 2 augustus 2018).

⁴⁷ Wilders, “Onafhankelijkheidsverklaring s”(2005) 2.

bureaucraten.⁴⁸ Door dit beleid is Nederland onveilig geworden, is de publieke ruimte verloederd, en kwakkelde de economie. De onafhankelijkheidsverklaring is volgens Wilders dan ook een pleidooi dat “Nederland weer moeten maken zoals ons land bedoeld is: vrij, welvarend en onafhankelijk”.⁴⁹

Er wordt teruggeblikt op de Nederlandse geschiedenis als een periode van strijd en grote prestaties. Prestaties die ook nu bereikt kunnen worden als men zich maar durft te verzetten tegen de elite. Hoewel er eerder gesteld werd dat de islam niet het belangrijkste thema van zijn programma vormt, staat het wel centraal in de gestelde problematiek. De islamistische cultuur zou onverenigbaar zijn met de Nederlandse cultuur en de problematiek van de elite is dat zij dit maar niet willen begrijpen. De onwil van de elite zou voort moeten komen uit een bepaald wereldbeeld van cultuurrelativisme en Europese samenwerking. Beide zouden ten koste gaan van de Nederlandse identiteit; het voortbestaan van Nederland zelf zou op het spel staan als de eeuwenoude wortels ingeruild worden voor multiculturalisme, cultuurrelativisme en een Europese superstaat.

Opmerkelijk is de constatering van Wilders dat het hem “boos maakt” als collega-politici stellen dat zijn oplossingen niet uitvoerbaar zijn door verschillende wetten en verdragen. Daar tegenover stelt Wilders dat er een stevige politieke wil nodig is die zich niet verschuilt achter de onmacht om dingen te veranderen. “Als internationale verdragen ons hinderen bij het dienen van onze eigen belangen, moeten we die verdragen aanpassen en indien nodig opzeggen.”⁵⁰ Later in zijn verklaring wordt duidelijk dat hij hiermee doelt op internationale verdragen die Nederland belemmeren de integratieproblemen van niet-westerse allochtonen aan te pakken. De Europese Unie met zijn vrije grenzen en een mogelijk lidmaatschap van Turkije zou haaks staan op een Nederland dat zijn eigen identiteit kan handhaven en daar trots op is. Maatregelen dienen genomen te worden om te voorkomen dat deze Nederlandse identiteit overgenomen wordt door “wezensvreemde culturen” of op gaat in supranationale instellingen.⁵¹ Wat deze Nederlandse identiteit inhoudt wordt niet toegelicht.

In de Onafhankelijkheidsverklaring van Wilders wordt ook gesproken over een tental onderwerpen die maatregelen betreffen om Nederland weer terug te geven aan de burger. Het laatste onderwerp heeft de naam ‘kiezers en gekozenen’.⁵² Wilders stelt dat burgers een andere politiek willen wat zou blijken uit het feit dat een kwart van het electoraat bij gemeenteraadsverkiezingen op lokale partijen stemt. Zonder dit verband verder toe te lichten gaat Wilders verder over de relatie tussen de kiezers en de gekozenen. De kiezers worden gegijzeld door de politieke elite doordat de kiezer geen invloed heeft op het “schimmige proces van coalitievorming”. Politici maken volgens

⁴⁸ Ibidem, 2.

⁴⁹ Ibidem, 3.

⁵⁰ Ibidem, 2.

⁵¹ Ibidem, 18.

⁵² Ibidem, 16.

Wilders zelf wel uit wat er met de stem gebeurt, zonder medeweten van degenen die hen gekozen hebben. Op dit systeem, waarbij de democratische invloed van de kiezer beperkt wordt door eens in de vier jaar te kunnen stemmen, heeft de burger geen enkele grip. Er worden vertegenwoordigers gekozen die de kiezer niet kent en die zich daardoor ook niet geroepen voelen zich te verantwoorden over hun keuzes en stemgedrag. De Tweede Kamer zit volgens Wilders vol met “grijze muizen die een preoccupatie hebben met het nastreven van eigenbelang”.⁵³ Er wordt dan ook voorgesteld om een kiesstelsel in te voeren waarbij de kiezer en gekozenen een meer directe relatie tot elkaar hebben. Geen districtenstelsel maar wel een stelsel dat de band vergroot en transparanter maakt. Een overig punt dat Wilders voorstelt is de afschaffing van de Eerste Kamer. De Raad van State (RvS), een adviesorgaan van de regering en de hoogste bestuursrechter, zou de controlerende functie kunnen overnemen. Een verdere toelichting ontbreekt, maar de leden van de RvS worden net als de leden van de Eerste Kamer niet democratisch benoemd.

Ook in de maatschappij dient de stem van het volk te prevaleren. Zo stelt Wilders voor om naast de rechtstreekse verkiezing van burgemeesters, ook politiecommissarissen en leden van de rechtbank te kiezen. Een juryrechtspraak zou er voor moeten zorgen dat “de stem van het volk ook in de rechtbank wordt gehoord”.⁵⁴

Op 22 februari 2006, voor de Tweede Kamerverkiezing van november dat jaar, schrijft Geert Wilders zijn partij in bij de kiesraad onder de naam Partij Voor de Vrijheid. De partij kent slechts twee leden, Geert Wilders zelf en de stichting Groep Wilders. Volgens Tweede Kamerlid van de PVV Martin Bosma was deze structuur niet alleen uit praktische redenen bestaan. De LPF viel immers al snel na de oprichting uit elkaar door interne verdeeldheid. Volgens Bosma is een partij zonder leden juist innovatief en modern. Sterker nog, het zou democratisch gezien het meest zuiver zijn⁵⁵. Bosma beargumenteert dat de wens van het volk tot uiting komt bij de stembus waarbij men zich uit kan spreken over het programma en de kandidaten. De stem van eventuele leden van de PVV zouden niet zwaarder mogen wegen dan de stem van het gehele volk. Daar komt bij, dat een partijstructuur er onvermijdelijk toe leidt dat de leden bepaalde functies toegeschreven krijgen die op den duur zouden leiden tot een blindheid voor wat er in de samenleving gebeurt. Als de samenleving verandert, zouden de partijleden vasthouden aan de oude idealen omdat ze op basis van die idealen gekozen zijn. Een logisch gevolg zou zijn dat nieuwe ideeën zo buiten de deur gehouden worden.⁵⁶ Echter, een ander gevolg is dat de PVV dus geen inspraakmomenten, lokale afdelingen of partijcongressen kent. Wilders hoeft als enige lid geen verantwoording af te leggen

⁵³ Ibidem, 16.

⁵⁴ Ibidem, 17.

⁵⁵ M. Bosma, *De schijn-élite van de valse munters. Drees, extreem rechts, de sixties, nuttige idioten, Groep Wilders en ik* (Bert Bakker: Amsterdam 2011) 213-215.

⁵⁶ Bosma, *De schijn-élite van de valse munters* (Amsterdam 2011) 213-215.

over het beleid van zijn partij.

Bij de verkiezingen aan het einde van 2016 werd de PVV in één klap de op vier na grootste partij van Nederland: met negen zetels belande de partij in het parlement. De partij zou zich kenmerken door een felle oppositie tegen het kabinet. De PVV provoceerde met een voorstel om de beëdiging van PvdA-leden Ahmed Aboutaleb en Nebahat Albayrak in de Tweede Kamer tegen te houden. De dubbele nationaliteiten van de Kamerleden vormden volgens de PVV een risico doordat zij tegenstrijdige belangen zouden hebben.⁵⁷ De PVV keerde zich in steeds fellere bewoordingen tegen de islam. Zo bracht het in 2008 een internationale rel teweeg met de omstreden film *Fitna* waarin de islam gekoppeld werd aan extremisme.⁵⁸ De partij deed voorstellen in de Tweede Kamer die op weinig steun konden rekenen, zoals de *kopvoddentaks*: een voorgestelde belasting op het dragen van een hoofddoek.

In lijn met de voorstellen uit het verkiezingsprogramma zette de PVV zich ook in voor het referendum. In het bijzonder werd er aandacht gegeven aan de uitslag van het referendum uit 2005 omtrent een Europese grondwet. Onder de Tijdelijke Referendumwet, die van 2001 tot 2005 in werking was, bestond de mogelijkheid tot een raadgevend correctief referendum.⁵⁹ Dit houdt in dat het onderwerp van het referendum alleen kon worden gehouden over een door de overheid genomen beslissing, of over een beslissing die al genomen is maar nog niet officieel vaststaat – zoals het voornemen over een Europese grondwet. Van de kiezers die hun stem uitbrachten was 61,5% tegen de Europese grondwet. Ook in Frankrijk was er een referendum gehouden met hetzelfde onderwerp en ook daar stemde de bevolking tegen een Europese grondwet. Hoewel de uitslag niet bindend was trad de grondwet niet in werking: het werd omgevormd tot een minder ambitieus hervormingsverdrag, het Verdrag van Lissabon, dat in 2009 in werking trad. Onder meer de bepaling dat de Europese regelgeving boven nationale wetgeving zou staan werd geschrapt.⁶⁰

Voor de PVV was deze concessie echter onvoldoende. Het wilde een nieuw referendum over de aanpassing van de grondwet naar het Verdrag van Lissabon. De PVV stelde dat het verdrag nog steeds betekende dat Nederland veel van zijn bevoegdheden opgaf, zoals op het gebied van immigratie. De soevereiniteit van Nederland zou daarmee in het geding zijn en de kloof tussen

⁵⁷ Auteur onbekend, “Beroering in Kamer over voorstel PVV”, NRC 15 februari 2007, <https://www.nrc.nl/nieuws/2007/02/15/beroering-in-kamer-over-voorstel-pvv-11276584-a1077918> (geraadpleegd 3 augustus 2018).

⁵⁸ Auteur onbekend, “10 jaar 'Fitna', hoe is het Wilders daarna vergaan?”, NOS 27 maart 2018, <https://nos.nl/op3/artikel/2224634-10-jaar-fitna-hoe-is-het-wilders-daarna-vergaan.html> (geraadpleegd 3 augustus 2018).

⁵⁹ Auteur onbekend, “Tijdelijke Referendumwet “ Overheid.nl 16 juli 2001, <http://wetten.overheid.nl/BWBR0012701/2002-01-01> (geraadpleegd 5 augustus 2018).

⁶⁰ Auteur onbekend, “Referendum over EU-grondwet in Nederland”, Europa Nu datum onbekend, https://www.europa-nu.nl/id/vgvqpnqs5qbn/referendum_over_eu_grondwet_in_nederland (bezocht 12 april 2018).

politiek en burger zou groter worden als het kabinet niet instemde met een nieuw referendum.⁶¹ De uiteindelijke weigering van het kabinet om een nieuw referendum uit te roepen zou volgens de PVV een teken zijn van minachting voor de kiezer en “bang regentengedrag”.⁶²

Ondanks de felle strijd tegen de islam, het kabinet en Europa, kenmerkte de partij zich ook door een brede agenda met linkse thema's, zoals ouderenzorg en lagere huren. De combinatie van thema's en de wijze van oppositie voeren zou opnieuw tot een grote verkiezingsoverwinning leiden. In 2010 ging de partij van negen naar 28 zetels in de Tweede Kamer. Bij de presentatie van het verkiezingsprogramma van 2010 stelde Wilders dat hij het opnam voor *Henk* en *Ingrid*, de doorsnee Nederlanders waar hij zich expliciet op zou richten.⁶³ In het verkiezingsprogramma werden de meeste punten van de Onafhankelijkheidsverklaring van Wilders flink aangescherpt: de islam was geen religie maar een ideologie waardoor de Koran verboden zou moeten worden; de Europese Unie werd vergeleken met de Sovjet-Unie, en ook de vergroting van het aantal democratische middelen werd uitgebreid. Naast de gekozen burgemeester dienen er nu ook verkiezingen voor de minister-president te komen en dient de ondemocratische koning niet langer deel uit te maken van de regering. Als laatste punt, met vetgedrukte letters, wordt gesteld dat het bindend referendum ingevoerd wordt.⁶⁴

In 2011 bracht Tweede Kamerlid Martin Bosma, getypeerd als de partij-ideoloog, een boek uit genaamd *Schijn-Elite Van De Valsemunters*. Het boek geeft een inkijk in de motivatie voor de standpunten van de partij. Over democratiseringsmaatregelen wordt niet gesproken. Wel wordt er uitgeweid over de oorzaken van de problemen van de huidige maatschappij. Volgens Bosma was er in de jaren zestig van de vorige eeuw sprake van een “megaverandering” van de Nederlandse samenleving en het politieke landschap. Radicale ideeën worden gemeengoed, afkeer van de natiestaat, internationalisme, maakbaarheid van de samenleving, cultuurrelativisme. Al deze idealen zouden samen komen in het multiculturalisme.⁶⁵ Bosma stelt dat de huidige elite deze ideeën uit de jaren zestig nog steeds koestert. Ze beheersen de ambtenarij, de kunste, de media, vakbonden, de rechterlijke macht, de universiteiten. “En hoe machtig ze ook zijn, ze doen nog steeds alsof zij de outsiders zijn, de stemmen op de barricaden, in de strijd met een onderdrukkend establishment, terwijl ze in werkelijkheid inmiddels zelf het establishment zijn geworden”.⁶⁶

⁶¹ G. Wilders, “Referendum weblog”, PVV 21 september 2007, <https://www.pvv.nl/in-de-media/opinie/471-referendum-weblog.html> (geraadpleegd 6 augustus 2018).

⁶² G. Wilders, “Referendum Europese Verdrag moet er toch komen!”, PVV 21 september 2007, <https://www.pvv.nl/7-nieuws/nieuws/470-pvv-referendum-europese-verdrag-moet-er-toch-komen.html> (geraadpleegd 6 augustus 2018).

⁶³ A. Trompers, “PVV doet het voor Henk en Ingrid”, BN deStem 23 april 2010, <https://www.bndestem.nl/overig/pvv-doet-het-voor-henk-en-ingrid-a2ad68e7/> (geraadpleegd 6 augustus 2018).

⁶⁴ PVV, “De agenda van hoop en optimisme – Een tijd om te kiezen: PVV 2010-2015” (2010) 17-20.

⁶⁵ M. Bosma, *De schijn-élite van de valse munters*. (Amsterdam 2011) 319.

⁶⁶ Ibidem, 319-320.

In een zeldzaam opiniestuk van Geert Wilders in *de Volkskrant* pleit de PVV-leider voor een geweldloze en democratische politieke revolutie.⁶⁷ Directe aanleiding voor het opiniestuk is de migratietop die de EU houdt op Malta met betrekking tot de grote instroom van vluchtelingen in Europa. Wilders stelt dat referenda naar Zwitsers model het middel zijn om de macht terug te geven aan het volk. Volgens hem willen Nederlanders de grenzen sluiten, massa-immigratie leidt tot een verlies van welvaart, veiligheid en identiteit. De naar binnen gekeerde leiders in hun ivoren torens doen echter het direct tegenovergestelde: méér islam en méér criminaliteit. De asielcrisis zou slechts een symptoom zijn van een diepere kwaal, dat de elite de voeling met het volk heeft verloren. Het volk weet volgens Wilders beter wat goed is voor Nederland dan de regenten in Den Haag, de politieke hoofdstad van Nederland. Referenda zouden Nederlanders de kans geven om over hun eigen lot te beslissen en geven uitdrukking aan de volkswil.⁶⁸

Het interview in *de Volkskrant* was de opmaat naar een verdere uitwerking van democratisering in het partijprogramma van de PVV. Om de onderbouwing nog verder te verstevigen werd aan een denktank gevraagd een rapport te schrijven over de meerwaarde van het referendum. Dit onderzoeksrapport, *Echte democratie – het probleem van de representatieve democratie en het referendum als oplossing*, werd in juli 2016 gepresenteerd door Forum van Democratie.

⁶⁷ G. Wilders, “Laat middels referenda de volkswil spreken”, de Volkskrant 5 november 2015, https://www.volkskrant.nl/columns-opinie/laat-middels-referenda-de-volkswil-spreken~b663fe70/?_sp=91ea59fb-37ae-4680-9475-1c84fb590340.1533483167576 (geraadpleegd 6 augustus 2018).

⁶⁸ Ibidem.

*Zoals bedrijven prijsafspraken maken, zo maken politieke partijen als het ware opinieafspraken waarbij ze onderling eerst de markt verdelen... en daarna vegen ze alles weer op een grote hoop. Hoe dan ook houden ze de macht gesloten, houden ze de macht in eigen handen. En de kiezer die wordt bij de neus genomen. De representatieve democratie heeft vele goede kanten... maar er moet op de een of andere manier een zekerheidsventiel worden ingebouwd in dit systeem waarin de mate waarin politici met deze afspraken kunnen weggkomen wordt ingeperkt. Dat kan eigenlijk alleen op één manier: door periodieke referenda waarin dat beleid getoetst kan worden.*⁶⁹

Forum voor Democratie begon in 2015 als een denktank die op Amerikaanse wijze was georganiseerd. Deelnemers van bijeenkomsten betaalden een bijdrage en konden zo invloed uitoefenen op de thema's die besproken werden. Oprichter Thierry Baudet, historicus, jurist en schrijver van boeken zoals *Breek het partijkartel!*, *Oikofobie* en *De aanval op de natiestaat* wilde met een onafhankelijke denktank discussies voeren die niet in de media verschijnen of in universiteiten ontstaan.⁷⁰ Deze discussies, zoals een artikel in het tijdschrift *de Groene Amsterdammer* beschrijft, waren eurosceptisch, rechtsconservatief en met nationalistische thema's. De denktank wilde discussies uitlokken over democratisering. In de doelstelling van de denktank staat vermeld dat “we midden in een nieuwe democratische revolutie leven”. Deze revolutie zou er voor zorgen dat de gestelde tussenlaag van degenen die informatie filteren en kennis presenteren, zoals politieke partijen, universiteiten, kranten en andere media, gaat verdwijnen. Dit zou vervangen worden door open platforms waarin mensen zelf bepalen wie er te vertrouwen is en hoe de informatie geïnterpreteerd wordt. De elite zal zich tijdens deze revolutie verzetten tegen deze democratische ontwikkeling omdat hun machtspositie verloren gaat. Het belangrijkste doel van FvD is dan ook om het debat aan te moedigen en bovenal, het opleiden van een nieuwe generatie leiders die de elite op termijn zal vervangen.⁷¹

De boeken van Baudet vormen de basis van het gedachtegoed van FvD. Zo beargumenteert hij in *Oikofobie* dat de nationale identiteit wordt ondermijnd door immigratie, moderne kunst en het Europees federalisme. De term oikofobie – angst voor het eigene – werd geïntroduceerd door filosoof Roger Scruton die daarmee kritiek gaf op het multiculturalisme en cultuurrelativisme.

⁶⁹ T. Baudet, “Thierry Baudet over Geert Wilders en de politieke elite” Buitenhof 6 december 2017, <https://www.youtube.com/watch?v=U0vsKzsWSgM> (geraadpleegd 6 augustus 2018, vanaf minuut 1:23).

⁷⁰ C. Aalberts, “Thierry Baudets denktank: wie betaald, bepaalt” ThePostOnline 22 augustus 2015, <https://politiek.tpo.nl/2015/08/22/thierry-baudets-denktank-wie-betaalt-bepaalt/> (geraadpleegd 6 augustus 2018).

⁷¹ T. Kleinpaste, “Thierry Baudet en de democratische revolutie”, *De Groene Amsterdammer* 24 februari 2016, <https://www.groene.nl/artikel/ondergang-van-het-avondlandje> (geraadpleegd 7 augustus 2018).

Scruton beschouwt de angst voor het eigene als de afkeer van de eigen natiestaat. Baudet interpreteert het eigene van de natiestaat als een geheel dat bestaat uit eigen gewoontes en gebruiken.⁷² In het gedachtegoed van Baudet staan de natiestaat en identiteit centraal. Dit vat hij in een debat als volgt samen:

*Wij willen een culturele en intellectuele renaissance... Wij willen kortom, de natiestaat herstellen, daarmee de nationale democratie herstellen. Wij willen ons weer thuis voelen in ons land. We willen dus de nationale identiteit herstellen, dat betekent grenzen stellen aan de immigratie, grenzen stellen aan de islamisering.*⁷³

Landelijke bekendheid verwierf het FvD als medeorganisator van het Oekraïne-referendum. Het onderwerp past precies in het straatje van de denktank: een referendum waarbij de bevolking zich rechtstreeks kon uitspreken over een steeds maar groter wordende Europese Unie ten koste van de natiestaat, waarbij de elite voorstander is van de associatieovereenkomst. Nadat de bevolking zich negatief over de associatieovereenkomst had uitgesproken en de Nederlandse regering alsnog akkoord ging met de overeenkomst door middel van een toegevoegde bijlage, was de onvrede bij Baudet en het FvD groot. Niet lang na het referendum vroeg de PVV de denktank een onderzoeksrapport op te stellen over de voordelen van het referenda voor de Nederlandse democratie. Dit rapport, *Echte democratie – het probleem van de representatieve democratie en het referendum als oplossing* werd opgesteld door Thierry Baudet en rechtsgeleerde en filosoof Paul Cliteur. Het rapport bevat de geschiedenis van de representatieve democratie en referenda in Nederland, gevolgd door voorbeelden uit Zwitserland en de Verenigde Staten. Het rapport eindigt met de aanbeveling dat “de verruiming van de mogelijkheden voor directe volksinvloed in Nederland naar Zwitsers model een structurele verbetering van het staatsbestel zou betekenen.”⁷⁴ Het referendum zou niet raadgevend dienen te zijn maar bindend, zonder de uitsluiting van categorieën om constitutionele redenen – mits er een tweederde meerderheid is.

De PVV nam het rapport direct over. Vrij verrassend kondigde FvD een paar maanden later aan dat het mee zou doen aan de Tweede Kamerverkiezingen van 2017. Hoewel Baudet eerder had gesteld geen politieke ambities te hebben, leidde het 'nee' van de kiezers in het referendum en het “weglachen” van de regering van deze uitslag FvD tot de conclusie dat het systeem alleen van binnenuit veranderd kon worden.⁷⁵ Forum voor Democratie werd een politieke partij met een naar

⁷² Kleinpaste, “Thierry Baudet en de democratische revolutie”, De Groene Amsterdammer 24 februari 2016.

⁷³ T. Baudet, “Populisme is het pleiten voor een Europese renaissance – Thierry Baudet”, Toespraak Clingendael Instituut, <https://www.youtube.com/watch?v=ZODC-NTv7Kg> (geraadpleegd 7 augustus 2018, vanaf minuut 2:57).

⁷⁴ T. Baudet, P. Cliteur, “Echte democratie – het probleem van de representatieve democratie en het referendum als oplossing” (digitale uitgave september 2016), 99.

⁷⁵ Forum voor Democratie, “Veranderen van binnenuit”, datum onbekend, <https://forumvoordemocratie.nl/standpunten>

eigen zeggen nieuw en noodzakelijke geluid. Het presenteerde een verkiezingsprogramma dat grotendeels gebaseerd was op de standpunten van de denktank.

Centraal in het verkiezingsprogramma staat democratische hervorming, gericht op Zwitsers model. Bindende referenda en volksinitiatieven hebben als doel de macht van de partij-elites te doorbreken. Van het referendum zou een preventieve werking uitgaan. Politici dienen rekening te houden met de bevolking en zich meer om hun belangen bekommeren. Een andere maatregel is de directe verkiezing van de burgemeester.

Een minstens zo belangrijk thema in het verkiezingsprogramma is het opbreken van het partijkartel. Dit partijkartel bestaat volgens het FvD uit een kleine groep partijleden. Deze groep zou alle bestuurlijke functies in Nederland verdelen: ministers, burgemeesters, topambtenaren, bazen in de zorg, de media, de kranten, de politie, onderwijs en woningbouw. Eenmaal onderdeel van het kartel zouden zij niet afgerekend kunnen worden op wanbestuur. Als voorbeeld noemt het FvD opgestapte ministers die als burgemeester aan de slag gaan. De partijleiding van de gevestigde partijen in Nederland (meestal worden de PvdA, de VVD en het CDA vermeld) maken deel uit van dit partijkartel en rekruteren de volksvertegenwoordigers. “Een systeem van coöptatie waardoor vooral meeloper en ja-knikkers komen bovendrijven die het nogal eens aan visie en moed ontbreekt.”⁷⁶ De loyaliteit van deze volksvertegenwoordigers zou bij de partijtop liggen en niet bij de kiezers, waardoor de belangen van de kiezers geen prioriteit hebben.

Het FvD gaat verder in op de coalitie-onderhandelingen waar de kartelpartijen het op een aantal punten fundamenteel eens zijn en er dus geen sprake is van een echte keuze voor de kiezer. De partijen zouden het met name eens zijn over wat Baudet 'de aanval op de natiestaat' noemt. Dit vertaalt hij in een interview als het Europese project waarbij de Euro, de massale immigratiestroom en de open grenzen op alle kartelpartijen op steun kunnen rekenen. Voor de kiezer is er in feite geen alternatief.⁷⁷ Gesteund door de uitslag van het Oekraïne-referendum zou de kiezer hier door bindende referenda een alternatieve mening over moeten vormen.

Het probleem van het partijkartel ziet Baudet niet alleen in het feit dat deze groep belangen nastreeft die haaks staan op de belangen van de bevolking. Het zijn de waarden die het partijkartel heeft. Multiculturalisme, cultuurrelativisme en de Europese federatie tegenover de natiestaat. Dit zou er onder meer toe leiden dat Nederland niet meer trots mag zijn op haar historie of haar eigen identiteit. Er wordt niet gesteld dat het geheel van de Nederlandse bevolking de waarden van het

(geraadpleegd 7 augustus 2018).

⁷⁶ Forum voor Democratie, “Partijkartel”, datum onbekend, <https://forumvoordemocratie.nl/standpunten> (geraadpleegd 7 augustus 2018).

⁷⁷ T. Baudet, “Thierry Baudet over Geert Wilders en de politieke elite” Buitenhof 6 december 2017, <https://www.youtube.com/watch?v=U0vsKzsWSgM> (geraadpleegd 6 augustus 2018, vanaf minuut 1:23).

partijkartel niet deelt. Echter, de Nederlandse bevolking dient wel de mogelijkheid tot een alternatief te hebben. Het partijprogramma van het FvD biedt dan ook veel ruimte voor een 'Wet Bescherming Nederlandse Waarden'. Er wordt gesteld dat door de komst van “grote groepen (islamitische) immigranten een aantal verworvenheden en kernwaarden van onze samenleving onder druk zijn komen te staan”.⁷⁸ Deze kernwaarden bestaan volgens het FvD met name uit het recht om de overtuigingen en godsdiensten van mensen te bekritisieren, ridiculiseren of te bespotten. Gelovigen dienen de pluriformiteit van alle levensbeschouwingen te respecteren. Voorbeelden van deze pluriformiteit zijn concurrerende religies, humanisme, atheïsme, critici, wetenschappers en cartoonisten. De vrijheid van meningsuiting zou altijd dienen te prevaleren boven de vrijheid van godsdienst. Deze kernwaarden dienen volgens het FvD vervolgens in een wet vastgelegd te worden die alle instanties dienen te onderschrijven. Bij het niet naleven van deze wet zou er in eerste instantie een boete volgen, en bij herhaling tot strafrechtelijke vervolging.

Wat de Nederlandse identiteit, datgene wat de elite verloren laat gaan, precies inhoudt wordt niet expliciet omschreven, maar partijcongressen worden gesierd met afbeeldingen van Nederlandse schepen uit de VOC-tijd. De pagina op de website van het wetenschappelijke bureau van de FvD toont enkel een video van de prestaties van Nederlandse wetenschappers

Met dit programma werden de verkiezingen ingeluid voor het FvD, waar het twee zetels wist te behalen. Echter, al snel zou de partij opgeschrikt worden door een aantal incidenten. Zo lekte er een gesprek uit van een prominent FvD-lid dat een relatie zou leggen tussen ras en intelligentie. Baudet zou de kwestie afdoen als een wetenschappelijke discussie en zich er verder niet mee willen bemoeien. Het leverde de FvD een storm van kritiek op. De partij werd door verschillende politieke partijen als racistisch bestempeld en het leidde er onder meer toe dat de partij uitgesloten werd bij de gemeenteraadsverkiezingen van Amsterdam.⁷⁹ Het FvD kwam wederom negatief in het nieuws toen de partij het lidmaatschap opzegde van een aantal leden die opriepen tot meer interne democratie in de partij.⁸⁰ Het FvD deed de kwestie zelf af als een verschil van inzicht. Desondanks schaadde deze kwestie het imago van de partij die opgericht was met als doel democratische hervorming.

⁷⁸ Forum voor Democratie, “Wet Bescherming Nederlandse Waarden”, datum onbekend, <https://forumvoordemocratie.nl/standpunten> (geraadpleegd 7 augustus 2018).

⁷⁹ Auteur onbekend, “Links sluit Forum voor Democratie in Amsterdam uit”, de Telegraaf 2 februari 2018, <https://www.telegraaf.nl/nieuws/1621426/links-sluit-forum-voor-democratie-in-amsterdam-uit> (geraadpleegd 7 augustus 2018).

⁸⁰ D. Stokmans, “Forum voor Democratie zet drie kritische leden uit de partij”, NRC Handelsblad 16 februari 2018, <https://www.nrc.nl/nieuws/2018/02/16/fvd-zet-drie-kritische-leden-uit-partij-a1592536> (geraadpleegd 7 augustus 2018).

De vergelijking van de partijen en het Oekraïne-referendum

Nu er een poging is gedaan de motivatie van de drie partijen met betrekking tot democratische vernieuwing zo veel mogelijk te achterhalen, en er gezocht is naar kenmerken die ofwel binnen de definitie van de radicale democratie of het populisme vallen, volgt de vergelijking tussen de partijen. In eerste instantie wordt het programma en de standpunten van D66 en PVV in aanloop van het Oekraïne-referendum kort beschreven. Hierbij wordt met name het verkiezingsprogramma voor de Tweede Kamerverkiezingen van 2012 onderzocht. De reden hiertoe is tweeledig. Enerzijds wordt de vergelijking met het FvD zo nauwkeuriger, en anderzijds kan het iets vertellen over de ontwikkeling van de radicale democratie in het partijprogramma van D66 en de PVV. Een belangrijk onderwerp in de verkiezingsprogramma's is de financiële crisis in Europa van 2009, die begon toen Griekenland zijn schulden niet meer kon betalen en door de leden van de EU financieel geholpen diende te worden. Nadat de verkiezingsprogramma's geactualiseerd zijn naar het Oekraïne-referendum wordt het referendum besproken en de standpunten van de verschillende partijen vergeleken.

Het partijprogramma van D66 uit 2012 doet op het eerste gezicht niet vermoeden dat de partij is opgericht met als doel het radicaal democratiseren van de Nederlandse politiek en samenleving. De introductie van het programma bevat de stelling dat de partij de stem wil zijn van die Nederlanders die vinden dat het land verder uitgebouwd moet worden tot een toonaangevend, internationaal georiënteerd centrum van economische en culturele activiteiten. D66 stelt daar duidelijk voor Europa te kiezen dat het land vrede, veiligheid en welvaart heeft gebracht. “Wij maken duidelijke keuzes, die zorgen voor nieuwe groei, meer ontplooiing, meer vrijheid en meer ruimte. Bij D66 geen mooie praatjes. Onze voorstellen zullen ook pijn doen en gevestigde belangen en gewekte verwachtingen ondergraven. Wij draaien daar niet omheen. Wat u ziet, is wat u krijgt. Dat is ook wat u van een verantwoordelijke politieke partij mag verwachten.”⁸¹ Aan het einde van het programma komen de voorstellen voor meer democratie aan bod, onder het kopje *Vrijheid door democratisch bestuur*. Er wordt gesteld dat de democratische vernieuwing noodzakelijk is, niet als doel op zich, maar als middel om te zorgen dat mensen meer directe invloed kunnen uitoefenen op hun vertegenwoordigers en bestuurders. De middelen voor burgers om meer invloed te verkrijgen op hun vertegenwoordigers komt grotendeels overeen met de oorspronkelijke maatregelen. Het voorstel voor het districtenstelsel, bedoelt om de band tussen de kiezer en gekozenen te verstevigen is verlaten, maar de gekozen burgemeester, minister-president en ook de president van de EU dienen rechtstreeks door de bevolking gekozen te worden. Deze gekozen vertegenwoordigers en

⁸¹ D66, “En nu vooruit – op weg naar een welvarend, duurzame toekomst”, Verkiezingsprogramma D66 2012, 4.

bestuurders dienen hun eigen kabinet of college samen te stellen; een indirecte verwijzing naar de coalitie-onderhandelingen.

Van een koerswijziging is bij de D66 dus geen sprake als er enkel naar de gekozen maatregelen wordt gekeken. Het verschil met het eerste programma van D66, waarin gepleit werd voor een radicale democratisering, is de toon van het verkiezingsprogramma. Op de voorgrond van het partijprogramma staat de sociaal liberale lijn van Jan Terlouw, gekenmerkt door pragmatisme en gericht op sociale vraagstukken. Bijna weggestopt aan het einde van het programma wordt, in niet al te veel woorden, aandacht besteed aan de idealen van de radicale democratisering. Er wordt echter niet gesproken over een sterk verouderd staatsbestel dat de politieke partijen verhindert de belangen van de bevolking goed te behartigen, of over de ondemocratische partijpolitiek.

Daniel Boosma, auteur van het boek *De keuze van D66* stelt dat D66 gekenmerkt wordt door twee partijlijnen. Enerzijds de radicaal democratische lijn van Hans van Mierlo, en anderzijds de sociaal liberale lijn van Jan Terlouw.⁸² Een duidelijke keuze van het huidige D66 lijkt dus gemaakt te zijn voor de lijn van Jan Terlouw, wat mogelijk verklaart waarom de doeleinden van de radicale democratie op de achtergrond zijn verdwenen. Het is in ieder geval duidelijk dat in de aanloop naar het Oekraïne-referendum het belang van Europa meer aandacht verkrijgt dan het streven naar een radciale democratie.

De titel van het verkiezingsprogramma van de PVV uit 2012 laat weinig aan de verbeelding over: *Hún Brussel, óns Nederland*. Nadat de islam lange tijd het belangrijkste onderwerp was van de PVV, is de aandacht nu verschoven naar de Europese Unie. De EU wordt verantwoordelijk gehouden voor de open grenzen die de islam naar Nederland heeft gebracht. De aandacht gaat in de inleiding echter voornamelijk naar de economische beperking die Nederland opgelegd krijgt door de EU. Met de eurocrisis en het referendum over de Europese grondwet op de achtegrond, keert de PVV zich steeds meer tegen bemoeienis van de ondemocratisch gekozen EU.

*Nederlandse bewindspersonen zijn niet meer de baas. Onze ministers moeten met de hoed in de hand in Brussel bedelen of we zelf nog enige invloed mogen hebben op onze immigratie. Het antwoord luidt steevast: 'njet'. Ons parlement staat volkomen machteloos. Het is het zoveelste bewijs dat je niet eurofiel en democraat tegelijkertijd kunt zijn.*⁸³

⁸² E. van der Aa, "Misverstand dat D66 geëvolueerd is van rebellenclub tot pluchepartij", AD 30 mei 2018, <https://www.ad.nl/politiek/misverstand-dat-d66-geeneuml-volueerd-is-van-rebellenclub-tot-pluchepartij~a96d7393/> (geraadpleegd 8 augustus 2018).

⁸³ PVV, "Hún brussel, óns Nederland", Partij voor de Vrijheid Verkiezingsprogramma 2012-2017 (2012) 11.

De democratische maatregelen zijn hetzelfde als in het vorige verkiezingsprogramma van de PVV. De motivatie is echter veranderd. Het bindend referendum is nodig omdat de burger meer te zeggen moet hebben. Gevoelige onderwerpen wil de PVV juist voorleggen aan de bevolking omdat zij, in tegenstelling tot de progressieve elite, niet bang is van de “stem des volks.”⁸⁴ Deze gevoelige onderwerpen betreffen volgens de PVV Europa of de multiculturele samenleving.

Het Oekraïne-referendum

Het Oekraïne-referendum in 2016 was het tweede referendum ooit in Nederland en het eerste dat niet door leden van het parlement werd georganiseerd. Het Oekraïne-referendum kan meer duidelijkheid verschaffen over de relatie tussen het populisme en de radicale democratie, omdat er bij de analyse van de verschillende partijen gebleken is dat Europa een belangrijk thema vormt met betrekking tot democratie. Het Oekraïne-referendum is echter wel een complex onderwerp waar verschillende interpretaties en betekenissen aan gegeven zijn. Het ging niet alleen gaat over de meerwaarde van het raadgevend referendum, dat slechts adviserend is en waar de volksvertegenwoordigers dus niet verplicht zijn iets mee te doen. Ook het onderwerp van het referendum stond ter discussie. Het was onduidelijk wat de kiezer precies zou bedoelen met een ‘ja’ of ‘nee’. Het debat werd voornamelijk gevoerd over de Europese Unie. Het verwijt van tegenstanders was dat dit instituut allerlei zaken regelt die niet in het belang zijn van Nederland. Voorstanders stelden dat de EU juist voor vrede en veiligheid zorgt. Specifieker ging de discussie tussen voor- en tegenstanders over het buitenlandbeleid van de EU: hoe om te gaan met de grensgebieden zoals Oekraïne en hoe om te gaan met Rusland? Er wordt een beknopte beschouwing gegeven van de discussie om de argumenten van de drie onderzochte partijen in context te kunnen plaatsen. Echter, dit onderzoek richt zich voornamelijk op de motivatie van de politieke partijen voor meer democratie, waaronder het referendum. Juist het feit dat het onderwerp van het referendum complex is, zou een belangrijke reden vormen voor de onvrede over het referendum zelf.

Er waren een aantal voorwaarden verbonden aan het aanvragen van een raadgevend referendum. Ten eerste diende het referendum te gaan over een beslissing die door de politiek al genomen was: een corrigerend referendum dus, hoewel de uitslag niet bindend zou zijn. De tweede voorwaarde was dat er ten minste 300.000 geldige handtekeningen verzameld werden. Het *Burgercomité-EU*, een actiegroep die stelt tegen de Europese Unie te zijn, zag de nieuwe referendumwet als een mogelijkheid om de EU te dwarsbomen bij een verdere overdracht van

⁸⁴ PVV, “Hún brussel, óns Nederland”, Verkiezingsprogramma 2012-2017 (2012) 27.

bevoegdheden van Nederland naar de EU.⁸⁵ Het associatieverdrag tussen de EU en Oekraïne, goedgekeurd in 2015, was een mogelijkheid hiertoe. Voorzitter van dit comité, historicus Arjan van Dixhoorn, stelde in een interview dat Oekraïne hem natuurlijk niets kan schelen, maar een referendum over het verlaten van Nederland uit de Europese Unie was door de beperkingen van de referendumwet niet mogelijk.⁸⁶ Het associatieverdrag tussen Oekraïne en de Europese Unie was volgens Van Dixhoorn een mogelijkheid om de relatie tussen Nederland en de EU onder spanning te zetten. Het associatieverdrag zelf bestond grotendeels uit economische maatregelen, voorwaarden voor handel en het wegnemen van handelsbarrières. Tevens bevatte het verdrag ook enkele maatregelen om corruptie tegen te gaan, de rechtsstaat te verbeteren en democratie te bevorderen.⁸⁷

Op dat moment was er veel gaande in Oekraïne. President Viktor Janoekovytsj wilde de associatieovereenkomst na lang onderhandelen uiteindelijk niet ondertekenen, volgens de Oekraïense oppositie na druk van de Russische president Vladimir Putin die de president voor een keuze gesteld zou hebben: óf Rusland óf Europa. Daarop volgde grootschalige pro-Europa protesten waarna Janoekovytsj werd afgezet. De nieuwe regering tekende het akkoord wel, tot onvrede van Rusland. Het leidde uiteindelijk tot een burgeroorlog en bemoeienis van Rusland, dat een regio van Oekraïne bezette.

In september 2015 begon de campagne voldoende handtekeningen te verzamelen. Het burgercomité had hulp gevraagd aan het populaire internetblog *GeenStijl* en denktank FvD; samen vormden zij *GeenPeil*. Onder invloed van FvD kreeg het onderwerp een serieuze ondertoon. Het was niet langer een willekeurig onderwerp om de Europese Unie te dwarsbomen. Er werd onder meer gesteld dat het associatieverdrag een opmaat was voor Oekraïne naar lidmaatschap van de Europese Unie en dat het akkoord de relatie met Rusland onnodig onder druk zou zetten. Verder werd er gesteld dat internationale verdragen democratisch goedgekeurd dienden te worden door de burgers.⁸⁸

De campagne had succes: *GeenPeil* wist 427.939 geldige handtekeningen te behalen waarmee het referendum een feit werd. De vraagstelling was als volgt: “Bent u voor of tegen de wet tot goedkeuring van de Associatieovereenkomst tussen de Europese Unie en Oekraïne?” Wat volgde was een campagne om kiezers voor of tegen het akkoord te laten stemmen. De meeste politieke

⁸⁵ W. Heck, “Oekraïne kan ons niet schelen”, NRC Handelsblad 31 maart 2016, <https://www.nrc.nl/nieuws/2016/03/31/Oekraïne-kan-ons-niets-schelen-1606419-a969298> (geraadpleegd 9 augustus 2018).

⁸⁶ Ibidem.

⁸⁷ Auteur onbekend, “Associatie-overeenkomst EU-Oekraïne”, Europa Nu datum onbekend, [https://www.europa-nu.nl/id/vjeveyp2hkjv/associatie overeenkomst eu Oekraïne](https://www.europa-nu.nl/id/vjeveyp2hkjv/associatie%20overeenkomst%20eu%20Oekraïne) (geraadpleegd 9 augustus 2018).

⁸⁸ R. Ebbers, “7 Hardnekkige misverstanden over het verdrag met Oekraïne”, VNO NCW 28 januari 2016, <https://www.vno-ncw.nl/forum/7-hardnekkige-misverstanden-over-het-verdrag-met-oekra%C3%AFne> (geraadpleegd 9 augustus 2018).

partijen hielden zich grotendeels afzijdig, waaronder de PVV. De partij maakte een verkiezingsposter met de kenmerkende woordspelingen van de PVV: *EUkraiNEE*. Volgens Wilders ging het referendum over meer dan alleen het EU-verdrag met Oekraïne. Het was een kans voor het Nederlandse volk om een tegengeluid te laten horen. “Een stem tegen het verdrag betekent ook een stem tegen Rutte en tegen de Brusselse elite.”⁸⁹

D66 voerde als enige partij in de Tweede Kamer een actieve campagne voor het associatieverdrag. Volgens fractievoorzitter D66 Alexander Pechtold was de campagne niet alleen belangrijk vanwege het referendum, maar ook vanwege het belang van het onderwerp: Oekraïne, Europa en over de grenzen heen kijken.⁹⁰ Het FvD, als medeorganisator van het referendum, voerde een duidelijke campagne tegen het akkoord. In maart 2016 werd er een debat georganiseerd waarbij onder meer Thierry Baudet en Tweede Kamerlid van D66 Kees Verhoeven aanwezig waren. Het was een overwegend inhoudelijk debat waarbij de rol van Europa centraal stond. Baudet stelde dat de overeenkomst een opmaat was voor Oekraïne naar kandidaat-lidmaatschap van de Europese Unie. Het akkoord zou symbool staan voor de Europese Unie zelf: een financieel roekeloze instantie die geostrategisch volstrekt naïef is. Een machine voor meer immigratie dat op een ondemocratische wijze de controle over “onze manier van leven” wegneemt.⁹¹ Hoewel Verhoeven daartegenover stelde dat nergens in het akkoord staat dat het akkoord zou leiden tot een lidmaatschap, kon het akkoord voor de Oekraïense bevolking beschouwd worden als “de aanjager van verandering, weg van het Russische juk en naar democratisering”.⁹² In de ogen van Verhoeven biedt de Europese Unie landen zoals Oekraïne de mogelijkheid tot vrijheid en democratie. Op de kritiek van Baudet, dat de Europese Unie ondemocratisch is, wordt niet gereageerd.

Op een vraag uit het publiek of het onderwerp van het referendum niet te gecompliceerd is voor de Nederlandse kiezer om een gedegen oordeel te vellen over het akkoord, reageert Verhoeven als volgt: “Sinds wanneer zijn discussies alleen nog maar leuk als ze simpel en overzichtelijk zijn? ... We geloven toch in de kiezer? We vertrouwen toch dat ze het kunnen overzien?”⁹³ Baudet stelt dat het onderwerp vrij eenvoudig is. Het zou namelijk gaan om een Oekraïense opstap naar lidmaatschap van de Europese Unie.

De Nederlandse kiezer stemde uiteindelijk negatief over het associatieakkoord: 61,1 procent

⁸⁹ G. Wilders, “PVV presenteert flyer Oekraïne-referendum”, PVV.nl 2 maart 2016, <https://www.pvv.nl/36-fj-related/geert-wilders/8963-pvv-flyer020316.html> (geraadpleegd 9 augustus 2018).

⁹⁰ A. Pechtold, “NOS Nederland kiest:de exitpoll”, NOS 6 april 2016, <https://tvblik.nl/nederland-kiest/nos-de-exitpoll> (geraadpleegd 10 augustus 2018, vanaf minuut 3:58)

⁹¹ T. Baudet, “Debat: Het Oekraïne-referendum onder de loep”, Montesquieu instituut 2 maart 2016, https://www.montesquieu-instituut.nl/id/vjyxjkz6caj8/het_Oekraïne_referendum_onder_de_loep (geraadpleegd 10 augustus 2018, vanaf minuut 35:15).

⁹² K. Verhoeven, , “Debat: Het Oekraïne-referendum onder de loep”, Montesquieu instituut 2 maart 2016, https://www.montesquieu-instituut.nl/id/vjyxjkz6caj8/het_Oekraïne_referendum_onder_de_loep (geraadpleegd 10 augustus 2018, vanaf minuut 1:11:58).

⁹³ Ibidem, vanaf minuut 1:07:59.

stemde tegen en 38,1 procent voor. De opkomsthempel werd nipt gehaald met 32,1 procent. De Nederlandse regering trachtte nog recht te doen aan de uitslag door een bijlage toe te voegen aan het uiteindelijke associatieakkoord, maar het werd door tegenstanders beschouwd als een zwak compromis. De kiezer had immers tegen het akkoord gestemd. Ook bij D66 was de teleurstelling groot. Het referendum zou achteraf gezien niet geschikt zijn voor internationale verdragen. Bij een partijcongres veranderde de partij van koers over het referendum. Steun voor het correctief referendum, een voorstel dat ze zelf ingediend hadden, werd ingetrokken, evenals de steun voor het raadgevend referendum. Het kwam op smalende reacties te staan, onder meer van de PVV kamerlid Bosma, die stelde dat D66 altijd meer macht aan het volk wilde geven, totdat ze erachter kwamen dat het volk niet zo progressief is.⁹⁴

Vergelijking van de partijen

De vergelijking van de drie partijen gebeurt stapsgewijs aan de hand van de gegeven kenmerken van het populisme en de radicale democratie. Te beginnen met de kenmerken van het populisme; de vier kenmerken van Taggart.

Het eerste kenmerk dat Taggart benoemt heeft betrekking op het *heartland*. Hierin zien we een duidelijk verschil tussen enerzijds D66 en anderzijds de PVV en het FvD. D66 heeft nooit een appèl gedaan op betere tijden in het verleden, integendeel. De partij richt zich op de toekomst en op het individu, het zet zich juist af tegen het verleden. Het doel van het eerste partijprogramma was het bevorderen van geestelijke vrijheid en ontplooiing op basis van gelijke kansen. De partij ziet moderniteit niet als nadelig, het biedt juist kansen. Voor de PVV was het verleden duidelijk een betere tijd. Het kan zelfs aanwijzen wanneer het precies mis is gegaan in de Nederlandse samenleving: de jaren zestig. Een periode waarin de multiculturele samenleving nog niet bestond en *Henk* en *Ingrid* nog gelukkig waren. De moderniteit, vertaald in deze context als cultuurrelativisme, afkeer van de natiestaat, multiculturalisme en internationalisme, hebben de Nederlandse samenleving in de verdrukking gebracht. Het FvD doet een soortgelijke oproep aan het *heartland*, hetzij met een ander aandachtspunt. Het *heartland* bestaat uit de natiestaat, in tegenstelling tot het Europese federalisme dat de ideniteit van de natiestaat in gevaar brengt. Europa ontnemt Nederland de bevoegdheid om zelf beslissingen te nemen over hoe het land wordt ingedeeld, onder meer door gemeenschappelijke grenzen en de daarbij behorende immigratie. Het FvD is niet expliciet tegen de multiculturele samenleving. Echter, het is tegen elementen van andere culturen die ingaan tegen de fundamenteën van Nederland, zoals de vrijheid van meningsuiting en het belang

⁹⁴ D. Jongejan, "Het referendum is een verloren zaak", AD 27 september 2017, <https://www.ad.nl/politiek/het-referendum-is-een-verloren-zaak~af8f3bc0/> (geraadpleegd 10 augustus 2018).

van de grondwet boven religieuze wetten.

Aansluitend op het *heartland* zou deze historische gemeenschap gekarakteriseerd worden als een homogeen volk, dat voorgesteld wordt als deugzaam. Dit wordt tegenover de elite gesteld die deze eigenschap niet heeft. In het appèl en het eerste verkiezingsprogramma van D66 wordt de term ‘volk’ een aantal keer genoemd, al wordt er over het algemeen gesproken over de ‘burger’.⁹⁵ Bij de PVV en het FvD wisselen de termen elkaar dikwijls af. Ook termen als ‘Nederlander’ komen voorbij. Het is onduidelijk of daar in alle gevallen een homogeen geheel mee wordt bedoeld, of enkel de groep die zij aanspreken. Zeker in de politiek is het lastig om uitspraken te doen als er rekening dient te worden gehouden met alle diversiteit die er bestaat onder de groepen die zij vertegenwoordigen, wat de term lastig maakt voor analyse.

Voordat duidelijk kan worden of deze groep die de partijen aanspreken – hetzij het volk of de burger – als deugzaam wordt beschouwd, dient eerst de relatie tussen deze groep en de elite te worden geanalyseerd. Dit tweede kenmerk van het populisme veronderstelt namelijk dat er een wezenlijk verschil is tussen de twee groepen, waarbij het volk als deugzaam wordt beschouwd en de elite als corrupt. De D66 stelde in het eerste verkiezingsprogramma dat er in toenemende mate een afstand wordt gevormd tussen “gelaten onderdanen en gespecialiseerde machthebbers” (bron!). Van Mierlo stelde “dat er een steeds hogere en steeds ondoordringbaarder muur groeit tussen die machthebbers aan de ene kant en de gewone mensen aan de andere.”⁹⁶ Deze ondoordringbare muur kan evengoed worden verwoord als een kloof tussen het volk en de elite. In het eerste partijprogramma wordt ook nog gesteld dat deze elite meer bezig is met het in stand houden van de regering dan met het behartigen van de belangen van degenen die hen gekozen hebben.⁹⁷ D66 maakt hier dus een duidelijk onderscheid tussen de elite enerzijds, en het volk anderzijds.

Ook de PVV en het FvD nemen een duidelijke stelling in tegen de elite. Wanneer het boek van PVV-er Martin Bosma vergeleken wordt met het verkiezingsprogramma van FvD, zijn er duidelijke overeenkomsten te zien in wat deze elite kenmerkt. Deze elite is blijven hangen in de idealen van de jaren zestig, dat geleid heeft tot de multiculturele samenleving, internationalisme, de Europese Unie met de gemeenschappelijke grenzen en de gemeenschappelijke munt. De elite heeft belangen die haaks staan op de belangen van het volk, die zelf willen beslissen over de grenzen, over de economie en hoe de samenleving er uit ziet.

Alle drie de partijen keren zich tegen een elite, of deze nu regenten zijn, het partijkartel of anders. De eigenschappen die de partijen geven aan deze elite zijn echter verschillend. Voor D66 werd de “regentenpolitiek” veroorzaakt door het systeem. Het systeem waarbij de kiezer zijn

⁹⁵ Boomsma, *De keuze van D66* (Amsterdam 2016) 11.

⁹⁶ P. Lucardie, G. Voerman, *Populisten in de Polder* (Amsterdam 2012) , 30.

⁹⁷ D66, “Politiek Program van de Democraten '66” (1967) 3.

vertegenwoordiger niet kent en de regering en het parlement te veel met elkaar verwoven zijn door partijpolitiek. Voor D66 wordt de elite niet gekenmerkt door een verschil in ideologie, corruptie of andere negatieve zaken. De PVV daarentegen is erg duidelijk over de elite. Ze zijn incompetent en immoreel.⁹⁸ De partij lijkt over het algemeen, ondanks het boek van Bosma waarin de eigenschappen van de elite in grote lijnen beschreven zijn, weinig blij te geven van enige nuancering. De titels van de partijprogramma's laten weinig te raden over: *Hún Brussel, óns Nederland* en *Nederland weer van ons!*.⁹⁹ Hoewel het FvD een soortgelijke motivatie heeft waarom het tegen deze elite is, beperkt de kritiek zich tot een ideologisch verschil. De elite is niet zozeer incompetent of immoreel; hun ideologie verhindert dat ze de belangen van het volk goed kunnen dienen. In een toespraak eind 2017 verduidelijkt Baudet dit standpunt:

*Wat er gebeurt, is dat wij worden gepathologiseerd. En dat gebeurt door het begrip populisme. Er wordt een idee geschetst dat wij tegen elites in het algemeen zijn of dat we alleen maar voor directe democratie zijn. Wij willen alleen de huidige elite vervangen en verslaan. En dit is de terugkeer van de politiek. Het is dus wel degelijk een ideologie alleen het is niet een strijd binnen het paradigma, namelijk het paradigma zoals we dat hebben gehad van de natiestaat. Oikofobie is wat de mainstream politieke partijen vinden. Van VVD, PvdA tot CDA in Nederland tot... de mainstream politieke partijen in de Verenigde Staten, het zijn allen mensen die onderdeel uitmaken van dezelfde ideologie. Er is nu een nieuwe ideologie in opkomst en uiteraard zet die zich af tegen de bestaande elite maar het is niet zo dat we tegen alle politieke elites zijn. Nee, we willen een nieuwe elite. Er moeten andere mensen aan de macht komen.*¹⁰⁰

Wat het onderscheid is tussen de drie partijen ten aanzien van het volk en de elite, is niet alleen de gegeven typering, maar ook de wijze waarop ze deze afstand willen overbruggen. D66 wil de afstand verkleinen door middel van de radicale democratie. Als het systeem aangepast wordt, door middel van het districtenstelsel en de direct gekozen minister-president, zijn de problemen van vertegenwoordiging en partijpolitiek in feite opgelost en kan de ondoordringbare muur waar Van Mierlo over sprak, worden afgebroken. Om de kloof te overbruggen staat bij de PVV echter enkel het bindende referendum centraal, zoals duidelijk wordt in het laatste verkiezingsprogramma van

⁹⁸ M. Bosma, "We worden geregeerd door een elite elite zonder moreel", Plenaire vergadering Tweede Kamer 28 juni 2018, <https://www.youtube.com/watch?v=DgaPOAxvfSs> (geraadpleegd 12 augustus 2018 vanaf minuut 3:45).

⁹⁹ PVV, "Hún brussel, óns Nederland", Verkiezingsprogramma 2012-2017 (2012), PVV, "Nederland weer van ons!", Verkiezingsprogramma 2017-2021 (2017).

¹⁰⁰ T. Baudet, "Populisme is het pleiten voor een Europese Renaissance – Thierry Baudet", Clingendael instituut 8 februari 2017, <https://www.youtube.com/watch?v=ZODC-NTv7Kg> (geraadpleegd 12 augustus 2018, vanaf minuut 4:35).

2017.¹⁰¹ Dit kan inderdaad werken als een corrigerend middel, maar als de elite inderdaad opvattingen heeft die haaks staan op de opvatting van de bevolking, wordt het echte probleem daarmee niet opgelost. Het volk krijgt slechts een middel om de corrupte elite te dwarsbomen, maar de kloof verdwijnt daardoor niet. Bij de FvD is er sprake van een soort compromis tussen D66 en PVV. Voor het FvD worden de problemen grotendeels op dezelfde wijze veroorzaakt als bij de PVV, alleen stelt deze partij dat het de elite wil vervangen. In de tijd dat het FvD nog een denktank was, had het als doel om een generatie leiders op te leiden voor een culturele renaissance. Democratisch, nationalistisch en tegen de Europese Unie.

Het derde kenmerk is volgens Taggart dat populisme een reactie is op een crisisstemming. Populistische partijen zouden daardoor slechts een tijdelijk fenomeen zijn, doordat zij zich door interne tegenstrijdigheden uithollen. Zowel D66 als PVV werden niet opgericht door een directe aanleiding. Het áppel van D66 is in feite nog steeds actueel en het is de vraag of Geert Wilders een eigen partij had opgericht als de VVD zijn tienpuntenplan had geaccepteerd. Echter, de oprichting van FvD had wel een directe aanleiding: het Oekraïne-referendum. Wat alle drie de partijen gemeen hebben is dat ze alle drie in feite een one-issue partij zijn. De D66 en FvD hadden als onderwerp democratische hervorming en de PVV richtte zich op de islam. Alle drie de partijen zijn hun programma gaan uitbreiden. Van het FvD is het uiteraard nog te vroeg om te zeggen of deze partij een tijdelijk fenomeen is of niet. De PVV is een stabiele partij gebleken die al twaalf jaar in het Nederlands parlement vertegenwoordigd is. De D66 is bij dit kenmerk het meest opvallend. De partij was opgericht met het idee slechts tijdelijk te bestaan. Toen de partij haar doeleinden niet behaalde – de Nederlandse politiek bleek immers slechts beperkt vatbaar voor haar ideeën van radicale democratie – veranderde de partij haar koers.

Het laatste kenmerk is de kwestie omtrent het ideologische karakter van het populisme. Lenen de drie partijen denkbeelden van andere partijen zonder zelf een echte ideologie te omvatten, of is de ideologie van de partijen de radicale democratie?

Om te beginnen met D66, met de standpunten zoals deze opgericht in 1966. D66 voldoet welliswaar aan een aantal kenmerken van het populisme, zoals de kloof tussen de elite en het volk. Het toont aan dat het verschil tussen de radicale democratie en populisme beperkt is. Democratie in zijn puurste vorm, of de meest radicale vorm in deze zin, is gebaseerd op het streven dat alle macht in de samenleving en politiek bij het volk ligt, dit is dus automatisch de meerderheid. Als deze meerderheid geen oog heeft voor de minderheid dan kan dit voor laatsgenoemde nadelige gevolgen hebben. Dit is eigenlijk afhankelijk van de waarde of wijsheid die je de meerderheid toekent bij het maken van dergelijke beslissingen. In een representatieve democratie worden minderheden beschermd door de grondwet en hoeft deze beslissing dus niet gemaakt te worden. De angst voor

¹⁰¹ PVV, “Nederland weer van ons!” Verkiezingsprogramma 2017-2021 (2017).

het populisme is dat als het volk meer politieke middelen krijgt om beleid te vormen, zij beslissingen maken die ten koste gaan van de minderheid. In feite is dit dus een vrij negatieve kijk op de wil van de meerderheid. Zowel in het populisme als in de radicale democratie wordt de wil van de meerheid veel positiever geacht. Een groot verschil tussen de radicale democratie en het populisme is echter de relatie tussen de elite en het volk. Ook voor radicaal democraten als D66 wordt deze afstand als onwenselijk beschouwd, maar dit kan verholpen worden door de politiek en samenleving te democratiseren. In de politiek bijvoorbeeld door de gekozen minister-president en het districtenstelsel. De elite wordt door D66 niet als corrupt beschouwd en het volk wordt ook niet noodzakelijk als homogeen aangeduid. Bij de beschouwing van D66 is het dus aannemelijker dat de partij gebaseerd is op het streven naar een radicale democratie, en in minder mate als populistisch kan worden aangeduid.

Wanneer we dit verschil tussen het streven naar radicale democratie en populisme toepassen op de PVV, neigt de partij meer naar het populisme dan naar de radicale democratie. De partij voldoet aan vrijwel alle kenmerken van het populisme en doet ook geen moeite om zich tegen dat imago te verzetten. De partij profileert zich met name door haar anti-islam en anti-Europa standpunten. Wanneer er gekeken wordt naar cultuur is de partij conservatief en nationalistisch, op economisch gebied is de partij links. Hoewel het vermengen van verschillende ideologieën niet noodzakelijk aan populistische partijen is voorbehouden, lijkt er geen sprake van een duidelijke ideologische basis - of is deze in ieder geval matig onderbouwd. De verkiezingsprogramma's van PVV, dat uiteindelijk de boodschap verkondigt aan de kiezers, tonen geen duidelijk ideologisch uitgangspunt. De PVV reageert eerder op actuele kwesties, zo werden tijdens de economische crisis de pensioenleeftijd, ouderenzorg en sociale zekerheid de speerpunten van het verkiezingsprogramma.¹⁰² Hetzelfde geldt voor het thema Europa, pas na de referendum en de onvrede in de samenleving richtte de partij zijn pijlen op de Europese Unie. Er kan gesteld worden dat de ideologie van de PVV niet bestaat uit de radicale democratie, niet om de minste reden dat de eigen partij niet democratisch is opgebouwd. De partij is gebaseerd op een scherpe tegenstelling tussen het volk en de elite. De partij pleit welliswaar voor democratische hervorming zoals het bindend referendum, maar dat vormt niet de kern van het partijprogramma.¹⁰³ Het is, zoals eerder gesteld, eerder een middel om de elite te dwarsbomen met haar anti-islam en anti-Europa standpunten.

Het FvD stelt daarentegen een duidelijke ideologie te hebben. Deze ideologie is nationalistisch, tegen de Europese federatie met een sterke nadruk op het behoud van de

¹⁰² L. Ornstein, "Wat is de PVV?", NPO Focus datum onbekend, <https://npofocus.nl/artikel/7505/wat-is-de-pvv> (geraadpleegd 13 augustus 2018).

¹⁰³ PVV, "Nederland weer van ons!" Verkiezingsprogramma 2017-2021 (2017).

Nederlandse cultuur. Meer democratie zou dit doel moeten verwezenlijken, maar is dat hetzelfde als radicale democratie? De partij verschilt, naast de ideologische basis, op verschillende punten met de PVV. In tegenstelling tot de PVV heeft het FvD ook een partij met leden waar inspraak in theorie mogelijk is. Die democratische partijstructuur is tevens de reden dat het FvD niet enkel gecentreerd is om Thierry Baudet. Zo kon Theo Hiddema, het andere lid van de Tweede Kamer voor het FvD, openlijk tegen Baudet in gaan zonder dat dit tot conflicten leidde.¹⁰⁴ Een ander verschil met de PVV is dat de partij een oplossing biedt voor de afstand tussen het volk en de elite, namelijk de elite vervangen. Dit wil de partij doen door in zowel de politiek als de samenleving maatregelen te treffen die als doel hebben deze te democratiseren. Wat de partij echter als democratisch beschouwd is niet het democratisch hervormen van het gehele staatsbestel en de samenleving, maar de elite vervangen op die plekken in de politiek en samenleving waar macht is. Omdat het FvD stelt dat de elite immers een ideologie aanhangt die tegen de belangen van het volk - en dus de meerheid gaat, zou dit democratisch zijn. Wanneer de maatregelen uit het verkiezingsprogramma bekeken worden, lijkt dit ook niet op een werkelijk democratische vernieuwing zoals de partij dat zelf stelt. Een bindend referendum en een gekozen burgermeester lossen de kernproblemen van de representatieve democratie, zoals D66 die identificeerde, niet op. De afstand tussen de volksvertegenwoordiger en de kiezer en de sterke band tussen het parlement en de regering zullen met de voorstellen van FvD intact blijven.

¹⁰⁴ M.L. Adriaanse, P. De Witt, "De fouten van Wilders waar Baudet van leert en profiteert", NRC handelsblad 13 september 2017, <https://www.nrc.nl/nieuws/2017/09/13/de-fouten-van-wilders-waar-baudet-van-leert-en-profiteert-12985607-a1573356> (geraadpleegd 13 augustus 2018).

Conclusie

De vergelijking tussen de drie partijen heeft als doel gehad enige verduidelijking te scheppen over de rol van radicale democratisering in het hedendaagse populisme. De motivatie en de relevantie voor het onderzoek is gebaseerd op het feit dat een gevestigde partij als D66, ooit begonnen als partij om de politiek en samenleving radicaal te democratiseren, zich zelf recht tegenover Forum voor Democratie plaatst. Het onderzoek heeft aan de hand van leidende definities omtrent radicale democratie en het populisme hier geprobeerd een antwoord op te formuleren. De kenmerken zijn vergeleken met de standpunten van de drie politieke partijen in een poging de motivatie te achterhalen voor het vergroten van democratische middelen in de Nederlandse politiek.

D66 had in de beginfase de intentie om de politiek en samenleving te democratiseren ten behoeve van de ontplooiing van het individu. De partij constanteerde dat er een te grote afstand was tussen de volksvertegenwoordiger en de kiezer, en dat de belangen van politieke partijen door het huidige systeem belangrijker werden geacht dan de belangen van de kiezer. De analyse was helder, de democratische vernieuwingen waren erop gericht om deze kwesties te verhelpen.

De gegeven motivatie van de PVV voor het vergroten van democratische middelen was beduidend anders. Hoewel de partij het op vele punten eens is met D66, ontbreekt hierin de ideologische onderbouwing. Bosma heeft het gedachtegoed van de PVV in zijn boek willen verklaren. Echter, het is onduidelijk of dit ook de lijn van de partij is. De PVV is immers zelf geen democratische partij, dus is het onduidelijk of de PVV deze denkbeelden ook deelt. Uiteindelijk is het belangrijkste democratische middel het bindend referendum; de enige maatregel die genoemd wordt in het laatste partijprogramma. Het bindend referendum alleen zal de afstand tussen de elite en het volk echter niet verkleinen. Dit lijkt voor de PVV eerder als doel te hebben om de elite te dwarsbomen.

De motivatie voor het FvD om democratische middelen te vergroten verschilt van zowel D66 als de PVV. De maatregelen komen overeen met die van de D66, hetzij iets beperkter. Het verschil is echter dat de maatregelen bedoeld zijn om de macht van de elite te breken, verwoord als het partijkartel. Zo dient de burgemeester verkozen te worden om te voorkomen dat het ambt naar een lid gaat van het partijkartel. Het referendum heeft hetzelfde doel: de macht breken van het partijkartel.

De motivatie van de partijen om het politieke bestel te democratiseren komt terug in het Oekraïne-referendum. Met uitzondering van D66, hoewel het onderzoek zich niet verdiept heeft in de ontwikkeling van D66, kan er gesteld worden dat de partij van koers veranderd lijkt te zijn met

betrekking tot de meerwaarde van de radicale democratie. De PVV zag het Oekraïne-referendum enkel als middel om de elite te dwarsbomen. Ze voerden geen campagne over het associatieakkoord, maar een campagne tegen de Europese Unie. D66 voerde als enige politieke partij in Nederland een duidelijke campagne voor het akkoord. Niet alleen omdat het hiervan de meerwaarde inzag, maar ook omdat de partij pro-Europees is. Ook voor het FvD draaide de campagne om de rol van de Europese Unie. Deze verschilde echter van de PVV doordat het inhoudelijk ook tegen het akkoord zelf was.

Heeft de radicale democratie dan een belangrijke rol in het hedendaagse populisme in Nederland? Het antwoord is op basis van dit onderzoek ontkennend. De PVV is meer gericht op de directe democratie, het referendum alleen is echter onvoldoende in het streven naar een radicale democratie. Het FvD heeft elementen van radicale democratie in het partijprogramma en kan daarom beschouwd worden als een belangrijk onderdeel van de partij. De meeste aandacht gaat echter uit, evenals bij de PVV, naar de directe democratie. Dit lijkt te prevaleren boven de radicale democratie. Dit wordt bevestigd door de uiteindelijke motivatie van het FvD voor de democratische maatregelen: het vervangen van de elite. Het feit dat de motieven van het FvD voor de radicale democratie afwijken van de definitie betekent echter niet noodzakelijk dat het een populistische partij is die enkele democratische voorstellen suggereert om een groter electoraat te bereiken. De afstand tussen het volk en de elite is een wezenlijk onderdeel van de representatieve democratie, en was tevens een argument van D66. De negatieve eigenschappen die de partij toekent aan deze elite zijn echter subtieler, het is de ideologie die de elite aanhangt dat het probleem vormt, niet de elite zelf. Het FvD beschikt, in tegenstelling tot het PVV, over een ideologische basis dat het uitgangspunt vormt van de voorstellen voor meer democratie. Het is onduidelijk of de partij de kloof tussen de elite en het volk vooropstelt, of de strijd om een andere ideologie: een ideologie die wel op de steun van de meerderheid van de Nederlandse bevolking kan rekenen. Hoewel het onduidelijk is of de meerderheid van de Nederlandse bevolking het hier mee eens is, toont deze nuance wel aan dat de gebruikte definities in het onderzoek zijn zwaktes kent.

De reden dat D66 zich tegenover FvD plaatst, is dat D66 claimt dat FvD met zijn democratische maatregelen de wil van de meerderheid wil gebruiken om minderheden – lees: Nederlanders met een islamitische achtergrond – te benadelen. De democratische maatregelen om een radicale democratie te bewerkstelligen hebben echter hetzelfde potentieel. Het verschil, naast de wijze waarop de elite geportretteerd wordt, heeft dus kennelijk ook te maken met de wijze waarop men het volk voorstelt. Zowel de radicale democratie als het populisme heeft een positieve kijk op het vermogen van het volk om juist te handelen, in het algemeen belang. Wat dat algemeen belang inhoudt, is dan weer afhankelijk van degene aan wie je het vraagt. Voor de PVV en het FvD draait

het algemeen belang om de Nederlandse identiteit. Daarnaast is het voor de natiestaat, en tegen de Europese Unie. Voor de D66 draait het algemeen belang om andere zaken, zoals de ontplooiing van het individu, de multiculturele samenleving, internationalisme en een sterke Europese Unie. Welke partij gelijk heeft, en wat democratischer is voor de Nederlandse bevolking, is eigenlijk onderdeel van een functionerende democratie. Het toont aan dat het lastig is om politieke partijen te definiëren volgens de kenmerken van een bepaalde definitie en partijen zoals het FvD, met afwijkende standpunten, weg te zetten als populistisch.

Een onderdeel dat niet op de voorgrond van het onderzoek is geplaatst, maar wellicht meer duidelijkheid kan verschaffen over de relatie tussen het populisme en de radicale democratie, betreft de houding van partijen die voor meer democratie pleiten ten opzichte van minderheden. Hoewel deze suggestie voor verder onderzoek ook struikelblokken zal tegenkomen met betrekking tot definities, kan het mogelijk meer inzicht verschaffen in het Nederlandse populisme.

Literatuurlijst

- van der Aa. E, “Misverstand dat D66 geëvolueerd is van rebellenclub tot pluchepartij”, AD 30 mei 2018, <https://www.ad.nl/politiek/misverstand-dat-d66-geeneuml-volueerd-is-van-rebellenclub-tot-pluchepartij~a96d7393/> (geraadpleegd 8 augustus 2018).
- Adriaanse. M.L, De Witt. P, “De fouten van Wilders waar Baudet van leert en profiteert”, NRC handelsblad 13 september 2017, <https://www.nrc.nl/nieuws/2017/09/13/de-fouten-van-wilders-waar-baudet-van-leert-en-profiteert-12985607-a1573356> (geraadpleegd 13 augustus 2018).
- Aalberts. C, “Thierry Baudets denktank: wie betaald, bepaalt” ThePostOnline 22 augustus 2015, <https://politiek.tpo.nl/2015/08/22/thierry-baudets-denktank-wie-betaalt-bepaalt/> (geraadpleegd 6 augustus 2018).
- Baudet. T, Cliteur. P, “Echte democratie – het probleem van de representatieve democratie en het referendum als oplossing” (digitale uitgave september 2016), 99.
- Baudet. T, “Thierry Baudet over Geert Wilders en de politieke elite” Buitenhof 6 december 2017, <https://www.youtube.com/watch?v=U0vsKzsWSgM> (geraadpleegd 6 augustus 2018, vanaf minuut 1:23).
- , “Populisme is het pleiten voor een Europese renaissance – Thierry Baudet”, Toespraak Clingendael Instituut, <https://www.youtube.com/watch?v=ZODC-NTv7Kg> (geraadpleegd 7 augustus 2018, vanaf minuut 2:57).
- , “Thierry Baudet over Geert Wilders en de politieke elite” Buitenhof 6 december 2017, <https://www.youtube.com/watch?v=U0vsKzsWSgM> (geraadpleegd 6 augustus 2018, vanaf minuut 1:23).
- , “Debat: Het Oekraïne-referendum onder de loep”, Montesquie instituut 2 maart 2016, https://www.montesquieu-instituut.nl/id/vjyxjkz6caj8/het_Oekraïne_referendum_onder_de_loep (geraadpleegd 10 augustus 2018, vanaf minuut 35:15 en 1:07:59).
- , “Populisme is het pleiten voor een Europese Renaissance – Thierry Baudet”, Clingendael instituut 8 februari 2017, <https://www.youtube.com/watch?v=ZODC-NTv7Kg> (geraadpleegd 12 augustus 2018, vanaf minuut 4:35).
- Boomsma. D, *De keuze van D66 – Toespraken, pamfletten en beschouwingen uit 50 jaar partijgeschiedenis* (Amsterdam : Boom 2016) 9-21
- Bosma. M, *De schijn-élite van de valse munters. Drees, extreem rechts, de sixties, nuttige idioten, Groep Wilders en ik* (Bert Bakker: Amsterdam 2011) 213-215 en 319-320.
- , “We worden geregeerd door een elite elite zonder moreel”, Plenaire vergadering Tweede Kamer 28 juni 2018, <https://www.youtube.com/watch?v=DgaPOAxfSs> (geraadpleegd 12 augustus 2018 vanaf minuut 3:45).
- Bührmann. J.C. , Eerste Kamer vergaderjaar 1967-1968, 12 (23 mei 1967), p 178.
- D66, “En nu vooruit – op weg naar een welvarend, duurzame toekomst”, Verkiezingsprogramma D66 2012, 4.

———. “Het gaat om mensen – verkiezingsprogramma Tweede Kamer 2006-2010” (2006).

Democraten '66, “Politiek Program van de Democraten '66” (1967) 1-14.

Dahl, R. *On Democracy* (Londen: Yale University Press 1998) 35-44.

Dirks, B., Visser, J., “Hoe wordt de subsidie voor de campagne verdeeld?” de Volkskrant 1 februari 2016, <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/hoe-wordt-de-subsidie-voor-de-campagne-verdeeld-~b419339f/> (geraadpleegd 29 juli 2018).

Du Pré, R., “Baudet neemt het op tegen PVV met patriottisme en radicale democratie”, de Volkskrant 31 december 2016, <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/audet-neemt-het-op-tegen-pvv-met-patriottisme-en-radicale-democratie~b66af912/> (geraadpleegd 14 augustus 2018).

Ebbers, R., “7 Hardnekkige misverstanden over het verdrag met Oekraïne”, VNO NCW 28 januari 2016, <https://www.vno-ncw.nl/forum/7-hardnekkige-misverstanden-over-het-verdrag-met-oekra%C3%AFne> (geraadpleegd 9 augustus 2018).

Forum voor Democratie, “Partijprogramma 2017-2021” (2017).

———. “Veranderen van binnenuit”, datum onbekend, <https://forumvoordemocratie.nl/standpunten> (geraadpleegd 7 augustus 2018).

———. “Partijkartel”, datum onbekend, <https://forumvoordemocratie.nl/standpunten> (geraadpleegd 7 augustus 2018).

———. “Wet Bescherming Nederlandse Waarden”, datum onbekend, <https://forumvoordemocratie.nl/standpunten> (geraadpleegd 7 augustus 2018).

Jongejan, D., “Het referendum is een verloren zaak”, AD 27 september 2017, <https://www.ad.nl/politiek/het-referendum-is-een-verloren-zaak~af8f3bc0/> (geraadpleegd 10 augustus 2018).

Heck, H., “Oekraïne kan ons niet schelen”, NRC Handelsblad 31 maart 2016, <https://www.nrc.nl/nieuws/2016/03/31/Oekraïne-kan-ons-niets-schelen-1606419-a969298> (geraadpleegd 9 augustus 2018).

Hendrickx, F., “Mogen de voorstanders van het referendum nog illusies koesteren? (Volgens Rutte niet)”, de Volkskrant, 6 april 2018, <https://www.volkskrant.nl/binnenland/mogen-de-voorstanders-van-het-referendum-nog-illusies-koesteren-volgens-rutte-niet~a4591288/> (geraadpleegd 10 april 2018).

Kleinpaste, T., “Thierry Baudet en de democratische revolutie”, De Groene Amsterdammer 24 februari 2016, <https://www.groene.nl/artikel/ondergang-van-het-avondlandje> (geraadpleegd 7 augustus 2018).

van der Land, M., *Langs de afgrond – tien turbulente jaren in de geschiedenis van D66* (Eburon: Delft 2012) 13-15 en 69-114.

Lucardie, P., Voerman, G., *Populisten in de Polder* (Amsterdam: Boom 2012) 11-30.

van Mierlo, H, Gruijters, J, e.a., *Appèl aan iedere Nederlander die ongerust is over de ernstige devaluatie van onze democratie* (Polak & van Genneep Amsterdam 1966) 2-7.

van Mierlo, “Speech Hans van Mierlo Congres 1”, <https://d66.nl/speech-hans-van-mierlo-congres-1/> (geraadpleegd 2 juli 2018).

Keenan, A, “The Beautiful Enigma of Radical Democracy”, *Theory & Event* 1, 3 (1997) 2-4.

Ornstein, L, “Wat is de PVV?”, NPO Focus datum onbekend, <https://npofocus.nl/artikel/7505/wat-is-de-pvv> (geraadpleegd 13 augustus 2018).

Pechtold, A, “NOS Nederland kiest:de exitpoll”, NOS 6 april 2016, <https://tvblik.nl/nederland-kiest/nos-de-exitpoll> (geraadpleegd 10 augustus 2018, vanaf minuut 3.58).

PVV, “De agenda van hoop en optimisme – Een tijd om te kiezen: PVV 2010-2015” (2010) 17-20.

———. “Hún brussel, óns Nederland”, Verkiezingsprogramma 2012-2017 (2012),

———. “Nederland weer van ons!”, Verkiezingsprogramma 2017-2021 (2017).

Stokmans, D, “Forum voor Democratie zet drie kritische leden uit de partij”, NRC Handelsblad 16 februari 2018, <https://www.nrc.nl/nieuws/2018/02/16/fvd-zet-drie-kritische-leden-uit-partij-a1592536> (geraadpleegd 7 augustus 2018).

Taggart, P, *Populism* (Philadelphia: Open University Press 2000) 91 -108.

Trompers, A, “PVV doet het voor Henk en Ingrid”, BN deStem 23 april 2010, <https://www.bndestem.nl/overig/pvv-doet-het-voor-henk-en-ingrid~a2ad68e7/> (geraadpleegd 6 augustus 2018).

Verhoeven, K, “Debat: Het Oekraïne-referendum onder de loep”, Montesquie instituut 2 maart 2016, https://www.montesquieu-instituut.nl/id/vjyxjkz6caj8/het_Oekraïne_referendum_onder_de_loep (geraadpleegd 10 augustus 2018, vanaf minuut 1:11:58).

Wilders, G, “Onafhankelijkheidsverklaring Groep Wilders”(2005) 2-3.

———, “Referendum weblog”, PVV 21 september 2007, <https://www.pvv.nl/in-de-media/opinie/471-referendum--weblog.html> (geraadpleegd 6 augustus 2018).

———, “Referendum Europese Verdrag moet er toch komen!”, PVV 21 september 2007, <https://www.pvv.nl/7-nieuws/nieuws/470-pvv-referendum-europese-verdrag-moet-er-toch-komen.html> (geraadpleegd 6 augustus 2018).

———, “Laat middels referenda de volkswil spreken”, de Volkskrant 5 november 2015, https://www.volkskrant.nl/columns-opinie/laat-middels-referenda-de-volkswil-spreken~b663fe70/?_sp=91ea59fb-37ae-4680-9475-1c84fb590340.1533483167576 (geraadpleegd 6 augustus 2018).

———, “PVV presenteert flyer Oekraïne-referendum”, PVV.nl 2 maart 2016, <https://www.pvv.nl/36-fj-related/geert-wilders/8963-pvv-flyer020316.html> (geraadpleegd 9 augustus 2018).

Wolffram. D.J., “Populisme verleden tijd?” *BMGN* 127-2 (2012) 57.

Onbekende auteurs:

- . “Nederland krijgt tijdelijk referendum”, *Trouw* 15 april 2014,
<https://www.trouw.nl/home/nederland-krijgt-tijdelijk-raadgevend-referendum~a8fefcaf/>
(geraadpleegd 15 augustus 2018).
- . “Raadgevend referendum Oekraïne”, Rijksoverheid 2016,
<https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/associatieakkoord-Oekraïne/Oekraïne-referendum>
(bezoekt 10 april 2018).
- . “Rutte probeert op valreep in Brussel nog iets voor elkaar te krijgen” *NOS* (3 oktober 2016),
<https://nos.nl/artikel/2135622-rutte-probeert-op-valreep-in-brussel-nog-iets-voor-elkaar-te-krijgen.html> (geraadpleegd 10 april 2018).
- . “Afsplitsing Geert Wilders 2004” *Parlement & Politiek* datum onbekend,
https://www.parlement.com/id/vkdoobr4qkitx/afsplitsing_geert_wilders_2004 (geraadpleegd 2 augustus 2018).
- . “Kabinetscrisis 1999: De Nacht van Wiegel”, *Parlement en Politiek* datum onbekend,
https://www.parlement.com/id/vh8lnhrouwxi/kabinetscrisis_1999_de_nacht_van_wiegel
(geraadpleegd 5 april 2018).
- . “Ollongren: Baudet gaat verder waar Wilders ophoudt”, *NOS* 3 februari 2018
<https://nos.nl/artikel/2215057-ollongren-baudet-gaat-verder-waar-wilders-ophoudt.html>
(geraadpleegd 27 juli 2018).
- . “Beroering in Kamer over voorstel PVV”, *NRC* 15 februari 2007,
<https://www.nrc.nl/nieuws/2007/02/15/beroering-in-kamer-over-voorstel-pvv-11276584-a1077918> (geraadpleegd 3 augustus 2018).
- . “10 jaar 'Fitna', hoe is het Wilders daarna vergaan?”, *NOS* 27 maart 2018,
<https://nos.nl/op3/artikel/2224634-10-jaar-fitna-hoe-is-het-wilders-daarna-vergaan.html>
(geraadpleegd 3 augustus 2018).
- . “Tijdelijke Referendumwet “ Overheid.nl 16 juli 2001,
<http://wetten.overheid.nl/BWBR0012701/2002-01-01> (geraadpleegd 5 augustus 2018).
- . “Referendum over EU-grondwet in Nederland”, *Europa Nu* datum onbekend,
https://www.europa-nu.nl/id/vgvqpnqs5qbn/referendum_over_eu_grondwet_in_nederland
(bezoekt 12 april 2018).
- . “Links sluit Forum voor Democratie in Amsterdam uit”, *de Telegraaf* 2 februari 2018,
<https://www.telegraaf.nl/nieuws/1621426/links-sluit-forum-voor-democratie-in-amsterdam-uit>
(geraadpleegd 7 augustus 2018).

——. “Associatie-overeenkomst EU-Oekraïne”, Europa Nu datum onbekend, https://www.europa-nu.nl/id/vjeveyp2hkjv/associatie_overeenkomst_eu_Oekraïne (geraadpleegd 9 augustus 2018).